

Hjelmelandsgaten 1

Liv og levekår 1900-1950

Master i historiedidaktikk våren 2011 av Stine Bjørk Storhaug
Institutt for kultur- og språkvitenskap
Det humanistiske fakultet

Universitetet
i Stavanger

DET HUMANISTISKE FAKULTET

MASTEROPPGAVE

Studieprogram:

Master i historiedidaktikk

Vårsemesteret 2011

Åpen

Forfatter: Stine Bjørk Storhaug

.....
(signatur forfatter)

Veileder: Jan Bjarne Bøe

Tittel på masteroppgaven: Hjelmelandsgaten 1. Liv og levekår 1900-1950.

Engelsk tittel: Hjelmelandsgaten 1. Life and living conditions 1900-1950.

Emneord:

Levekår, Stavanger, Storhaug, mikrohistorie,
1900-tallet, motstandsbevegelse i Rogaland.

Sidetall:

+ vedlegg/annet:

Stavanger,
dato/år

INNHold

Forord

1	Innledning	7
1.1	Bakgrunn og problemstilling	7
1.2	Begrepsavklaring	8
1.3	Inndeling og avgrensing	9
1.4	Mikrohistorie som metode	10
1.5	Kilder og litteratur	13
2	1900 – 1920	16
2.1	Hansen bygger hus	16
	2.1.1 ”Et nytopført (...) Vaaningshus”	16
	2.1.2 På Storhaug	17
2.2	Sin egen herre	18
2.3	Stil og standard	20
	2.3.1 Innredning	20
	2.3.2 Utstyr	21
2.4	Et kvinneliv	22
2.5	Arbeid til alle	25
	2.5.1 På ”Dokken”	25
	2.5.2 På hermetikkfabrikken	27
	2.5.3 På ”Blikken”	31
2.6	Begynnelsen på barnas århundre	33
	2.6.1 Skolegang	33
	2.6.2 Fritid	36

2.7	Storhusholdning	37
	2.7.1 Botetthet og tyske bånd	37
	2.7.2 Strøm og gass	40
	2.7.3 Nærbutikker	41
2.8	Skattepliktig stemmerett	43
2.9	Verdenskrig	44
	2.9.1 Jobbetid	44
	2.9.2 Dyrtid	45
	2.9.3 Spanskesyken	48
2. 10	Sammendrag	50
3	1920 – 1940	54
3.1	Tæring	54
	3.1.1 Oppblomstring og omfang	54
	3.1.2 Angst og avmakt	54
	3.1.3 Smittevei og sykdomsforløp	55
	3.1.4 Hvem ble rammet?	56
	3.1.5 Botemidler og behandlingstilbud	57
3.2	Bo bedre	60
3.3	Nye bånd	62
3.4	Krisetid	65
	3.4.1 Kriseåret 1921	65
	3.4.2 Tegn til bedring	68
	3.4.3 Paripolitikk og børskrakk	70
	3.4.4 Uten arbeid eller håp om å få	74
	3.4.5 Forsorgen	76
	3.4.6 Kulturtørke og idrettsblomstring	81
	3.4.7 Hvem slapp?	82
3.5	Sosiale reformer	82
3.6	Personlig og politisk	84
3.7	Sammendrag	86

4	1940-1945	90
4.1	April 1940	90
	4.1.1 9. April	90
	4.1.2 ”Galne-onsdag”	91
	4.1.3 Flystyrt	91
4.2	Et diktatur innføres	93
4.3	Stritt folk	95
4.4	På flukt	99
4.5	”Wo ist Helge”?	102
	4.5.1 En fange fri	102
	4.5.2 Sabotasje	106
	4.5.3 To likvidasjoner	109
	4.5.4 Skuddveksling	112
	4.5.5 Som gissel	113
4.6	Fred	115
	4.6.1 Ny vår	115
	4.6.2 Rekonvalesens	116
	4.6.3 Lille julaften 1945	118
4.7	Sammendrag	119
5	Oppsummering og konklusjon	121
5.1	Oppsummering	121
5.2	Konklusjon	126

Etterord

Vedlegg

Bibliografi

Forord

Det er et strevsomt privilegium å skrive masteroppgave. For å ta det strevsomme først: Fordypningen som forutsettes innebærer en rekke frustrasjoner og forsømmelser som det i skrivende stund føles godt å vite at går mot slutten. Men fordypning er også et privilegium. Det å få muligheten til å rette fokus mot et bestemt emne over lengre tid, gir innsikter bare ”nok tid” til å tenke kan avstedkomme. Det blir imidlertid sjelden ”nok tid”, men innleveringsfrister er alt i alt en befrielse.

Det er mange synlige og usynlige bidragsyttere til denne oppgaven. Vesla er blant de synligste. Vesla Vetlesen, f. Hansen i 1930, har gjort denne oppgaven mulig. Som barnebarn av Johan og Marie Hansen, som i sin tid bygde Hjelmelandsgaten 1, og senere også som beboer, har hun vært en unik og uunnværlig kilde til kunnskap og inspirasjon. I periodevis nesten daglige e-posthenvendelser har hun svart på hvordan hun erindrer at det var ”den gang da...”. Takk. En stor takk går også til Johan og Maries oldebarn, Tove Bøttger Hebæk, som har svart på mine henvendelser med stor interesse og engasjement. Heller ikke hennes opplysninger kunne jeg klart meg uten.

På Byarkivet i Stavanger, Statsarkivet i Stavanger og Riksarkivet i Oslo har flere involverte vært behjelpelige med å finne fram i kildene.

Jan Bjarne Bøe har som veileder gitt konstruktive og raske tilbakemeldinger, selv på lørdager. I en ensom skriveprosess har det vært stor hjelp i å få en slik tett og god oppfølging.

Så vil jeg takke familien, som har støttet opp og tilgitt fravær, og ikke minst Per, som har stelt hjemme på en slik måte at jeg (nesten) har blitt overflødig.

Oppgaver kan alltid gjøres bedre. Det er derfor fristende å gjenta forordet i Stavangers første *Adressebok* – herunder Hjelmelandsgaten 1:

”I det 1ste udgave af ”Stavanger Adressebog” (les Hjelmelandsgaten 1) forelægges publikum, tør man bede om overbærenhed med de mangle der altid klæber ved det første forsøg”¹

¹ Stavanger Adressebok 1901-1902. Byarkivet i Stavanger

1 Innledning

1.1 Bakgrunn og problemstilling

Hjelmelandsgaten 1 er ingen viktig adresse, rent bortsett fra at det er min egen. Det var under restaureringen av et av rommene, like etter innflytting for et par år siden, at jeg fikk en bokstavelig og porøs påminnelse om at andre også har levd et liv innenfor disse veggene. Noen hadde dyttet et stykke avispapir inn bak en list, og sommeren 2009 så en gulnet utgave av *Vestlandsposten* 27. juli 1899 dagens lys igjen.

Mesteparten av den avrevne avissiden var annonser. Nesten samtlige annonsører kunne skilte med "usædvanlig rigt Udvalg til ubetinget billigste Priser". Hos M.A. Stenberg i Nygaden 40 kunne man få "Godt og billig Skotøi", Johan C. Iversen anbefalte sykkelen "Reading Standard" – "en meget solid og letløbende maskine", og Thorstein Bryne hadde en syv år gammel "Arbeidshest" til salgs. R. Robberstad mente å være best og billigst på det meste: "Min Kolonialforretning og Tøihandel samt min Papir, Legetøi & Kortevarerhandel anbefales. Alt sælges til billigste Priser med 5 % Rabat mod kontant."

På neste side kunne Stavanger Dampkjøkken friste med "Karbonade eller Pølse og Rødgrøt med Melk" til 50 øre eller "Sprængt Kjød og Flesk med Ærteruppe" til 35 øre. Erik Berentsen behøvde "en i Landbruk øvet Gaardsgut der kan kjøre tospændt" på Breidablikk, Dr. Schjøll informerte om at han "er hjemkommen", og Joachim Lea og barna meddelte slekt og venner at deres kjære "Elen Justine Lea døde idag i Troen paa Jesus, omtrent 52 Aar gammel."

Hvem leste nøyaktig det samme som meg i dette huset en sommerdag for over 100 år siden? Hvem gikk utenfor og ventet på å få flytte inn? Hva skulle de livnære seg av, og hvilke betingelser levde de under den gang da og i dagene som fulgte? Er det mulig å finne svar på slike spørsmål, og har svarene noe å si?

Tiden for valg av masteroppgave meldte seg, og andre alternativer ble raskt forkastet. Den endelige problemstillingen måtte få en mer vitenskapelig vending og ble formulert på følgende vis: *Hvordan var levekårene i Hjelmelandsgaten 1 i perioden 1900-1950, og i hvilken historisk kontekst kan de forklares og forstås?*

1.2 Begrepsavklaring

Levekårsbegrepet er mangetydig, og en begrepsavklaring kan derfor være på sin plass. I Norge vokste levekårsforskningen fram på 1970-tallet som en kritikk mot at utviklingen av moderne samfunn ble målt og vurdert utelukkende etter økonomiske kriterier, eksempelvis bruttonasjonalprodukt. De kritiske alternativene til BNP-tilnærmingen utviklet seg på verdensbasis i to hovedretninger: en forsøksvis objektiv levekårstilnærming, som fikk fotfeste i Norden, og en mer subjektivt orientert livskvalitetstilnærming, som blant annet fikk gjennomslag i USA, Tyskland og Nederland.²

Den nordiske tilnærmingen, også kalt ressurstilnærmingen, legger vekt på at levekår er påvirket av ressurser som individene kan bruke til å styre sine liv. I følge Norges offentlige utredninger (NOU) er det ”bred internasjonal enighet om at viktige ressurser eller vilkår, det som gjerne kalles levekårskomponenter, innbefatter:

- Helse og tilgang på medisinsk behandling
- Sysselsetting og arbeidsvilkår
- Økonomiske ressurser og forbruksmuligheter
- Kompetanse og utdanningsmuligheter
- Familie og sosiale relasjoner
- Boligmiljø og tilgang på tjenester i nærmiljøet
- Rekreasjon og kultur
- Sikkerhet for liv og eiendom
- Politiske ressurser og demokratiske rettigheter”³

² Fyhn og Dahl (2000), s. 11

³ Ibid, s. 12

Levekårsbegrepet som danner utgangspunktet for denne oppgaven baserer seg i hovedsak på den ovennevnte nordiske ressurstilnærmingen. Årsaken til dette er todelt. For det første mangler det gjennomgående opplysninger om hvordan den subjektivt opplevde livskvaliteten fortonte seg for brorparten av de omtalte i oppgaven. De få opplysninger som her er tilgjengelige er derfor bevisst valgt vekk. For det andre har ressurstilnærmingen trolig en større, og i det minste lettere påviselig, overføringsverdi – til andre hus og andre steder – noe som i sin tur kanskje kan bidra til å berettiggje oppgavens unektelig snevre ramme.

1.3 Inndeling og avgrensing

Oppgaven søker å belyse sentrale levekår i Hjelmelandsgaten 1, kronologisk framstilt, og inndelt i følgende perioder: 1900-1920, 1920-1940 og 1940-1945, med hovedfokus på husets eierfamilie. Perioden fra 1945 til 1950 vil bli summarisk behandlet i etterordet.

Samtlige levekårskomponenter vil ikke bli belyst i samtlige kapitler. Det er bare de levekårene som oppleves å sette størst preg på den enkelte periode som blir viet plass.

En kronologisk framstilling må nødvendigvis gå på bekostning av en systematisk framstilling. Det vil derfor først i siste del av hvert kapittel foretas en systematisk gjennomgang av de belyste levekårene, komponent for komponent. Rekkefølgen av komponentene i oppsummeringen vil så langt det er mulig gjenspeile kronologien i framstillingen. Oppgavens siste kapittel vil forsøke å se utviklingen av de ulike levekårskomponentene under ett.

Periodeinndelingen er styrt av større skift i levekårene i Hjelmelandsgaten 1. Det var i utgangspunktet ønskelig å anlegge et hundreårsperspektiv fra 1900-2000, men oppgavens omfang, og hensynet til personvernet, la tidlig hindringer for et slikt prosjekt. Det ble samtidig klart at det også ville bli for omfattende å følge alle husets beboere, selv innenfor et mer begrenset tidsrom. Kildetilfanget gjorde at det etter hvert ble naturlig å konsentrere oppmerksomheten rundt de personene som eide huset. Da det viste seg å være den samme familien som eide huset til og med 1950, falt det naturlig å sette punktum her.

1.4 Mikrohistorie som metode

Det er nærliggende å betegne denne oppgaven som et mikrohistorisk prosjekt. Mikrohistorie blir i *Den Store Danske Encyklopædi* definert som en

*”form for historieforskning, der forsøger at tage udgangspunkt i meget små enheder såsom tilsyneladende betydningsløse enkeltindivider, institutioner, byer eller landsbyer for derigennem at afdække historiske mønstre og processer af mere omfattende rækkevidde”.*⁴

Innen historiefaget kan mikrohistorie betraktes som en videreføring av den sosialhistorien som vokste fram på 1950-tallet ”i opposisjon til det historiefaget som den gong dominerte, med vekt på politisk og hendingsorientert nasjonalstatshistorie.”⁵

Den italienske mikrohistorikeren Giovanni Levi medgir at det gamle historiefaget riktignok hadde mange rom – ”permitting a variety of outlooks and approaches – but there are no people living in them”.⁶ Menneskene syntes å forsvinne i den store fortellingen – bak alle strukturene, modellene og tabelloppstillingene.

Det var nettopp i Italia at mikrohistorien vokste fram. Carlo Ginzburg får ofte æren for starten. Boken hans, *Osten og ormene*, fra 1976, om en italiensk møller på 1500-tallet, ble i 1999 oversatt til 13 språk. I boken skildres mølleren Menocchios særegne tankeverden, i kontrast til den samtidige kirkens og den folkelige kulturens trosforestillinger. Kildegrunnlaget er en serie sjeldne rettsprotokoller fra de kjetterprosessene som ble ført mot Menocchio.⁷

Peter Burke kaller denne boken et ekstremtilfelle av mikrohistorie. Den italienske retningen i mikrohistorien har hatt en tendens til å fokusere på avvikerne, snarere enn den typiske aktøren.⁸

I Tyskland – mikrohistoriens andre foregangsland – har de dyrket fram en annen innfallsvinkel enn den italienske. Den tyske mikrohistorievarianten er inspirert av antropologien og har fokusert på hele, men små, lokalsamfunn over til dels lange tidsrom, snarere enn enkeltaktører.⁹

⁴ http://www.denstoredanske.dk/Samfund%2c_jura_og_politik/Diverse_historie/Historieteori_og_-_videnskab/mikrohistorie

⁵ Kjelland (2009) s. 238

⁶ <http://adjunkthomsen.wordpress.com/>

⁷ Götling og Kåks (2004), s. 25

⁸ Kjelland (2009), s. 239

⁹ Ibid, s. 240

I Norden har historikere som Palle Ove Christiansen i Danmark, Sigurdur Gylfi Magnusson og hans senter for Michrohistorical Research ved Reykjavik Academy på Island, samt Birgitta Odén i Sverige, blant andre, markert seg i mikrohistorisk sammenheng. I Norge har Sivert Langholm, Jan Eivind Myhre, Jørn Sandnes, Ingar Kaldal og Sølvi Sogner kommet med flere bidrag.¹⁰

Det nyeste norske bidraget kommer fra historikeren Bodil Stenseth. I 2010 utga hun boken *Nr. 13 – en vestkantfortelling*, som beskriver livet i en bygård i Oslo. Stenseth bor selv i denne bygården i Jacob Aalls gate 13, og hennes prosjekt har mange likhetstrekk med mitt. Boken hennes var, for ordens skyld, ikke publisert da dette prosjektet ble påtenkt og utformet.

I bibliotekbasen BIBSYS sorterer ikke Stenseths bok under emnet mikrohistorie, selv om hun selv definerer prosjektet sitt slik.¹¹ Et søk i bibliotekbasen på ”mikrohistorie” gir i det hele tatt bare ni treff. Begrepet mikrohistorie er med andre ord ikke et hyppig anvendt begrep.

Da begrepet mikrohistorie ble lansert, ble det av mange sett på som noe nytt og banebrytende innen historiefaget, mens andre mente at dette var noe lokalhistorikere hadde beskjeftiget seg med lenge. De som tok til orde for at mikrohistorien representerte en ny tilgang til historiefaget, hevdet at mikrohistorien, til forskjell fra den stedsbundne lokalhistorien, forsøker å svare på store og ikke-lokale spørsmål.¹² Ut fra denne definisjonen, vil bare de lokalhistoriske framstillingene som evner å løfte blikket utover det bestemte stedet de belyser ”kvalifisere” som mikrohistorie, de andre ikke.

Bodil Stenseth har imidlertid slike vidløftige ambisjoner for sin bygårdshistorie:

”Forhåpentligvis vil det alminnelige i det små – mikrohistorien – gi perspektiver på det store – verdenshistorien.”¹³

Mikrohistorien tar med andre ord mål av seg å være en metodisk framgangsmåte, hvis mål er å utsi noe utover selve emnet som studeres, men kan den egentlig det?

¹⁰ Kjelland (2009), s. 240

¹¹ Stenseth (2010), s. 8

¹² http://www.kaldal.net/ingar/bm_Mikrohist.htm

¹³ Stenseth (2010), s. 8

Knut Kjeldstadli mener det oppstår et problem ”når vi vil slutte fra en del til den helheten denne inngår i, når vi vil generalisere fra enkelte opplysninger eller enkelte undersøkelser til større enheter.”¹⁴ Problematikken er generell og berører ikke, i motsetning til hva man kanskje skulle tro, det prinsipielle skillet mellom kvalitative og kvantitative metoder. Selv kvantitative undersøkelser oppnår sjelden statistisk representativitet – som bare sikres ved tilfeldig utvalg, der alle har like stor sjanse til å bli trukket ut.¹⁵

Det finnes ingen enkel løsning på hvordan representativitet kan sikres i historiefaget, selv med en metodetriangulering av kvalitative og kvantitative undersøkelser. I følge Kjeldstadli er historikere gjerne henvist til eget skjønn når de skal bedømme hvor typisk et fenomen er.¹⁶

Mikrohistorien synes imidlertid å underkjenne problemet knyttet til representativitet, selv om mikrohistorien i særlig grad rammes av mangel på sådan. I følge *Den Store Danske Encyklopædi*, sitert innledningsvis, skal mikrohistoriens enkelttilfeller kunne ”afdække historiske mønstre og processer af mere omfattende rækkevidde”¹⁷ utelukkende ved induktiv generalisering.

Én mikrohistorie kan umulig avdekke et mønster alene. Mikrohistorien er avhengig av å finne støtte i en makrohistorisk kontekst, i de ”(...) langvarige økologiske, økonomiske og sociale forhold, sammenhænge og strukturer, der gør sig gældende globalt eller regionalt (...)”.¹⁸

Som James F. Brooks påpeker i *Small Worlds. Method, Meaning & Narrative in Microhistory*: ”Microhistory deals with the *intersection* of the micro and macro in a given case”¹⁹

Forstått på denne måten blir mikrohistorisk metode å ligner en hermeneutisk sirkel der delen (mikrohistorien) og helheten (makrohistorien) gjensidig belyser hverandre. Først når makrohistorien er kjent, kan mikrohistorien framstå som et eksempel på det typiske, eller det avvikende, i historien.

¹⁴ Kjeldstadli (1993), s. 231

¹⁵ Ibid, s. 232

¹⁶ Ibid, s. 233

¹⁷ http://www.denstoredanske.dk/Samfund%20jura_og_politik/Diverse_historie/Historieteori_og_-_videnskab/mikrohistorie

¹⁸ Ibid

¹⁹ Brooks (2008), s. 6

Carlo Ginzburgs møller, Menocchio, var en avviker. Avvik i den lille fortellingen kan lede til hypoteser og videre undersøkelser om tilsvarende avvik, som i sum kan nyansere den store fortellingen. Men hva med de mikrohistoriene som ikke oppdager avvik? Slike mikrohistorier vil på sin side ytterligere forsterke en forhåndsantagelse og gi økt legitimitet til den store fortellingen.

Typisk eller atypisk, mikrohistoriens fremste styrke er kanskje dens evne til å presentere en liten, men helhetlig historie: Ved å redusere skalaen blir det i mikrohistorien ”mulig å halde kulturelle, sosiale, økonomiske og politiske forhold i synsfeltet samtidig”.²⁰

Fortellingen står sentralt i mikrohistorien,²¹ og dette er kanskje mikrohistoriens andre force. Fortellingen, og kanskje i særlig grad den lille fortellingen, bidrar gjerne til å gjøre historien levende og nær. Identifikasjonen, som ofte oppstår i møtet med den lille fortellingen, gir rom for innlevelse og fornyet innsikt – innsikt i historien og innsikt i at man selv er historisk – det som i historiedidaktikken gjerne blir kalt historiebevissthet.²² Således har mikrohistorien også en historiedidaktisk dimensjon.

1.5 Kilder og litteratur

Både muntlige og skriftlige primærkilder, samt et bredt utvalg sekundærlitteratur, er benyttet som kildegrunnlag for å nøste opp i Hjelmelandsgaten 1s historie. Nedenfor nevnes de viktigste:

Muntlige kilder: Opplysninger via telefonsamtaler og e-postkorrespondanse med tidligere beboere Vesla Vetlesen f. 1930 og Tove Bøttger Hebæk, f. 1943 – begge etterkommere av husets eiere i gjeldende periode, henholdsvis barnebarn og oldebarn.

Skriftlige primærkilder: De benyttede skriftlige primærkildene er kommunale og statlige folketellinger, byskattelister, panteregister/pantebok, branntakstprotokoller, kirkebøker og historisk statistikk.

²⁰ Kaldal (2002), s. 84

²¹ Kjelland (2009), s. 238

²² Bøe (2002), s. 107 ff.

- *Kommunale folketellinger for Stavanger*: Det ble utført årlige kommunale folketellinger i Stavanger i perioden 1900-1916. Disse finnes på Byarkivet i Stavanger. De kommunale folketellingene inneholder - foruten opplysninger om navn, alder, borgerlig og ekteskapelig stilling, fødested, skoletilhørighet, og i noen tilfeller ukentlig lønn - også opplysninger om ”hvilket fartøi skippere føre”, om noen ”har af fattigkassen”, og om der er ”stadig sykdom i familien”. De kommunale folketellingene har vært uunnværlige i denne oppgavens 2. kapittel.

- *Statlige folketellinger for Stavanger*: De publiserte folketellingene i 1865, 1875 og 1885 har vært viktige kilder til belysning av familierelasjoner, oppholdssted og yrke, forut for innflytting til Hjelmelandsgaten 1. 1865-tellingen er tilgjengelig på www.digitalarkivet.no, 1875- og 1885-tellingen er blant annet å finne på Det norske utvandrersenteret. Folketellingen i 1900 er tilgjengelig på digitalarkivet, men har, ved en mangel i tellingen, ikke registrert matrikkelen Hjelmelandsgaten 1, eller dets beboere. Folketellingen i 1910 er også nylig blitt tilgjengelig på digitalarkivet og inneholder, foruten sentrale personopplysninger, også opplysninger om nasjonalitet og husleie. Folketellingene i 1920, 1930 og 1946 er ikke offentliggjort, og ved søknad til Riksarkivet ble det bare innvilget begrenset innsyn i disse – antall beboere fordelt på kjønn og husholdninger – ettersom statistikkloven ikke tillater at nyere opplysninger om personer kan publiseres, annet enn til statistisk bruk. Opplysninger om beboere med inntekt framkommer imidlertid av skattelistene. Opplysninger om eventuelle ektefeller, barn og andre familierelasjoner, som ikke framkommer i skattelistene, men som folketellingene ville gitt svar på, ble formidlet av familiemedlemmer (jf. muntlige kilder).

- *Byskattelister for Stavanger*: Byskattelistene finnes på Byarkivet i Stavanger. De årlige skattelistene inneholder blant annet opplysninger om antall skatteyttere hjemmehørende på adressen, sentrale personopplysninger, inntekt, formue og skatt.

- *Pantere register/grunnbok og pantebok*: Disse er tilgjengelige på Statsarkivet. Grunnboken avløser pantere registeret (vedtatt 1935). Pantere registeret/grunnboken gir oversikt over hvilke dokumenter som tinglyst på eiendommen: Kjøp/salg, panteobligasjoner m.m. Pantebok er et arkivsystem for gjenparter og avskrifter av tinglyste dokumenter vedr. fast eiendom. Pantere registeret og panteboken har vært særlig nyttige med hensyn til å skaffe oversikt over økonomiske transaksjoner og eierforhold.

- *Branntakstprotokoll*: Brannforsikring var lovpålagt fra 1767 på kjøpstedene. Ny takst skulle utføres hvert 10. år. Branntakstprotokollen Gir opplysninger om byggematerialer, husets størrelse, antall etasjer, skorsteiner, rom, dører og vinduer m.m.

- *Kirkebøker*: Kirkebøkene finnes tilgjengelig på digitalarkivet. Gir opplysninger om fødte/døpte/konfirmerte/gifte/døde/begravde/utflyttede fra prestegjeldet. De er ikke digitaliserte og derfor tidkrevende å lete i. Kirkebøkene har vært en viktig kilde til å stadfeste dødsfall og dødsårsaker, samt fødsler og giftemål.

Sekundærlitteratur: Litteraturlisten omfatter hovedsakelig lokal -, by - og regionalhistorie, okkupasjonshistorie, levekårs litteratur og oppslagsverk.

Så langt det har latt seg gjøre, har jeg forsøkt å la muntlige og skriftlige kilder gjensidig belyse og bekrefte hverandre. Fra et kildekritisk ståsted finnes det gode grunner for å ta alle opplysninger, formidlet muntlig så vel som skriftlig, med forbehold. Benyttelsen av flere primærkilder, et bredt utvalg av sekundærlitteratur, og et omfattende fotnoteapparat, har forsøkt å sikre framstillingen en størst mulig grad av pålitelighet og etterprøvbarhet, i tråd med god forskningsskikk.

2 1900-1920

2.1 Hansen bygger hus

2.1.1 ”Et nytopført (...) Vaaningshus”

”Et nytopført, toetages, tømret, skifertækket, bordklædt og malet Vaaningshus 17 M. langt, deraf har 7.6 M en Bredde af 13.1 M. og Resten 10.4 M bredt samt 7.1 M høit med muret Kjelder under hele Huset hvori er malede og betrukne Værelser med pappet Loft. 2 malede Rum panelede under Loftene, det ene indredet til Butikk og det andet til Pakrum, malet Kjøkken med Komfur og 3 panelede Skabe, 1 større Rum panelet paa Murene og under Loftet, 1 Vaskerum med Cementgulv og Komfur, 3 Madboder, 4 Vedrum og 3 malede Gange, deraf i den ene 1 panelet Rum. I Iste Etage 7 malede og betrukne Værelser deraf 6 med gibsede Lofte og 1 panelet under Loftet, 2 malede Kjøkkener med 1 Komfur og 1 Spiskammers i hver, 2 malede Entreer, deraf i den ene 1 panelet Skab samt 2 malede Gange. 2den Etage fuldstendig lig Iste Etage i Indredning, dog saaledes at de 6 Værelser har pappede Lofte. Kjøkkenene, Gange og Entreer ere panelede under Loftene. Overalt malede Gulve. Paa Loftet, 11 panelede Kammer, hvoraf 2 malede og betrukne, paneled Loft. Paa Hanebjelkene aabent Loft. Det har 3, tre- og 1 enetages 0.25 M Lodpiber, 8 syv, 6 fire og 2 treetages Kakkellovne. 54 ½ Fag Vinduer, 100 Døre og 4 Trapper samt Tagrænder af Sink og Vandledning.”²³

Johan B. Hansen var til stede da det nye huset hans på hjørnet av Hjelmelands- og ”Søvdegaden” ble taksert den 21. november 1899.²⁴ Verdien ble satt til 22 800 kroner og gjaldt, i tillegg til selve våningshuset, også for uthuset og stakittgjerdet rundt.²⁵ Taksten, eller branntaksten som den fulle benevnelsen lød, var i utgangspunktet en brannforsikring og lovpålagt for kjøpsteder som Stavanger fra 1767.²⁶

Tomten på 325 kvadratmeter var en utskilt parsell fra Hetland prestegård som Johan B. Hansen formelt hadde kjøpt av Kirke- og undervisningsdepartementet for 2 146 kroner og 27 øre.²⁷ Skjøtet ble signert 16. mars 1899 og tinglyst 29. april samme år.²⁸

Det gikk med andre ord knappe åtte måneder fra tomten ble kjøpt til huset, med matrikelnummer 1 i Hjelmelandsgaten, stod ferdig - helt i ytterkanten av datidens snart altfor trange byggenre.

²³ 21/11-1899, branntakstprotokoll nr. 14, s. 331a-b. Statsarkivet i Stavanger

²⁴ Ibid

²⁵ Ibid

²⁶ Imsen og Winge (1999), s. 60

²⁷ Skjøte og målebrev, tgl. 29/4-1899, pb 20. Statsarkivet i Stavanger

²⁸ Ibid

2.1.2 På Storhaug

Mens huset ennå var under oppføring, kunne man i *Stavanger Aftenblad* 26. september 1899 lese om en rekke industribedrifter, lokalisert i Stavangers østre bydel, som stadig utvidet sin virksomhet og om den ”skaren af arbeidere som allerede har, eller faar beskjæftigelse her!” - enten det nå var i emballasjefabrikken, Stavanger Linvarefabrik, Mauritzens såpefabrikk, Stavanger Støberi & Dok, et kalkbrenneri, Bjellands blikkspannsmeltingsfabrikk, teglskiferfabrikken, Erik Berentsens reperbane, eller i den under oppseiling fjortende fabrikk i rekken; ”en hermetikkfabrik måske”.²⁹

Den økonomiske veksten la grunnlaget for befolkningsvekst. Innflyttere, fortrinnsvis fra det nære omland, førte til at byens innbyggertall steg, fra rundt 24 000 i 1891, til om lag 30 000 i 1900,³⁰ og byens knappe areal måtte utvides, men i hvilken retning? Aftenbladets journalist var ikke i den minste tvil om hvor byutvidelsen måtte finne sted: ”- østover, alltid østover”. Oppfordringen hans, som spesielt gikk ut til byens arbeidere, var klar: ”Det gjelder å skaffe sig tomt itide”.³¹

Johan B. Hansen var således ikke alene om å bygge hus på den såkalte ”Hetlandsmarka”, eller Hetlandshalvøya, tilhørende dagens Storhaug, i østre bydel. I tillegg til Våland, på den andre siden av den gamle bykjernen, ble Storhaug byens nye naturlige vekstområde. Topografien gjorde området særlig egnet for utbygging: Det slette landskapet var nesten fritt for berg og knauser, og den dype morenejorden var ryddet for stein av bønder i flere generasjoner.³²

Etter skjematiske rutenettsplaner, ble de foretrukne horisontaldelte tomannsboligene reist én etter én i de nye bydelene. Byggetradisjon og bevisst politikk gjorde at det fortsatt ble bygget i tre.³³ Husene var som før forholdsvis små, men med større vinduer, rom og takhøyde enn tidligere. Høye grunnmurer, tydelige takutstikk og dekorative elementer i gavler og på rekkverk, synliggjorde at det var sveitserstilen, inspirert av Alpene folkelige arkitektur, som gjaldt.³⁴

²⁹ Danielsen (1988), bd. I, s. 27

³⁰ Bergsgård og Haaland (1999), s. 199

³¹ Danielsen (1988), bd. I, s. 27

³² Bergsgård og Haaland, (1999), s. 305

³³ Ibid, s.199

³⁴ Stavanger kommune (2001), s. 50

Tradisjonen tro ble Hjelmelandsgaten 1 bygget i laftet tømmer, og husets form og utvendige dekor var i tidstypisk sveitserstil, men noe småhus var det ikke. Hjelmelandsgaten 1 tronet ”som en borg på toppen av bakkene opp til Storhaug”,³⁵ og skjønt det ikke akkurat var en borg, så var det i det minste en bygård – også en bygningsmessig sjeldenhet i Stavanger.³⁶

2.2 Sin egen herre

For å få råd til et hus på denne størrelsen, hadde Johan B. Hansen lånt penger av byens mer bemidlede menn: Joh. Rasmussen & Racine, Erik B. Jacobsen, A. Ellingsen og H. Øgreid hadde til sammen bidratt med 17 656 kroner.³⁷

Hansens egen inntekt, som førstemaskinist på lokalrutebåten *Fjordbuen*, var 1 200 kroner året³⁸ og av det ganske alminnelige slaget: Snittinntekten per skatteyter i Stavanger beregnes noen få år senere til 1 168 kroner.³⁹

Det var imidlertid ikke uvanlig at folk med vanlige inntekter eide sine egne hjem. Selv ”småårsfolk” i Stavanger var i større utstrekning enn andre steder selveiere.⁴⁰ Dette skyldtes flere forhold: For det første var tomteprisene relativt lave.⁴¹ De små trehusene kunne dessuten masseproduseres - både tømmerlaft og dekor ble solgt nærmest som ferdige byggesett⁴² - og i tillegg, grunnet dårlige lønninger, var kostnadene med å hyre inn bygningsarbeidere heller ikke avskrekkende.⁴³

Besparelsene ble dessuten gjerne belønnet med et lån i Arbeiderbruk- og boligbanken; opprettet i 1903 for å bidra med kommunalt garanterte ”laan til smaahuse for arbeidere”. Nesten 20 prosent av boligene som ble reist i perioden 1903-1914 ble finansiert på denne måten.⁴⁴

³⁵ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

³⁶ Bergsgård og Haaland, (1999), s. 201

³⁷ Panteobligasjon, tgl. 20/6-1900, pb 21. Statsarkivet i Stavanger

³⁸ Byskatt for Stavanger 1901 (for inntektsåret 1900). Byarkivet i Stavanger

³⁹ Byskatt for Stavanger 1906 (for inntektsåret 1905). Byarkivet i Stavanger

⁴⁰ Bergsgård, (1999), s. 201

⁴¹ Ibid, s. 305

⁴² Stavanger kommune, (2001), s. 50.

⁴³ Bergsgård og Haaland (1999), s. 305

⁴⁴ Ibid, s. 292

Stavanger Sparekasse, hvis utspring lå i en Thrane-inspirert arbeiderforening, spilte også en sentral rolle som långiver. Bankdirektøren her så ”med velvilje på ’vanlige folk’ som arbeidet flittig og tålmodig mot positive mål som å starte en liten bedrift eller skaffe seg et lite hus.”⁴⁵

For større byggeprosjekter, som Johan B. Hansens, lå imidlertid løsningen gjerne i lån fra privatpersoner, legater eller stiftelser.⁴⁶

En annen vesentlig faktor var utleievirksomheten. I den typiske tomannsboligen på Storhaug bodde huseieren i den ene etasjen og dekket sine avdrag og renteutgifter ved å leie ut den andre.⁴⁷ I Hjelmelandsgaten 1, i kjelleretasjen på gateplan, var det allerede før innflytting bestemt at Hansens svigerinne, Juliane Fürst, skulle starte kolonialbutikk,⁴⁸ og tre av husets øvrige fire leiligheter skulle også snart overtas av leietakere.

Selv skulle den førti år gamle førstestemaskinisten Johan Bernhard Hansen, hans tre år yngre hustru, Marie Elisabeth, og deres to barn, Anna Elisabeth på elleve og Peder Håkon Jarl på ni, flytte inn i en av de to største; en fireromsleilighet i andre etasje.⁴⁹

Med på lasset var en apekatt, av typen Madagaskar marekatt, og en papegøye fra Amazonas som Johan Bernhard hadde tatt med seg hjem fra en reise i Mellom-Amerika.⁵⁰

Det blå serviset (bildet) som han hadde kjøpt til Marie da han var til sjøs i forlovelsestiden skulle naturligvis også med.⁵¹

⁴⁵ Bergsgård og Haaland (1999), s. 307

⁴⁶ Ibid

⁴⁷ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 41

⁴⁸ Firmaregister v/ Torkel Thime. Statsarkivet i Stavanger.

⁴⁹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1901 (avholdt desember 1900). Byarkivet i Stavanger.

⁵⁰ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

⁵¹ Ibid

Det nye huset lå i et kjent nabolag. Johan var født og oppvokst i Hetlandsgaten noen få kvartaler unna.⁵² Foreldrene hans, politibetjent Peder Hansen og Josepha Bernhardine, var imidlertid begge innflyttere fra Østlandet.⁵³ Maries foreldre var også annenstedsfra. Hennes foreldre, skredder Hans Christian Tønnessen og Anne Elisabeth, kom fra Flekkefjord, men Marie selv ble født i Stavanger og trådte sine barnesko i Bakkegaten midt i byen.⁵⁴

I voksenlivet var veien kort fra Bakkegaten 13 - hvor også Johan flyttet inn som nygift⁵⁵ - til Hjelmelandsgaten 1, men den var ikke uvesentlig: Strekningen symboliserte en aldri så liten klassereise - mot middelklassen.

Første etappe på denne reisen startet Johan Bernhard til sjøs. Som førstemaskinist rykket han opp i mellomledersjiktet under maskinistsjef, overstyrmann og kaptein. Vel hjemme hadde han kreditorene over seg, men så lenge låneforpliktelsene ble overholdt, var Johan B. Hansen nå herre i eget hus.

2.3 Stil og standard

2.3.1 Innredning

Selv om Hjelmelandsgaten 1 var ”større og finere”⁵⁶ enn husene rundt, hørte det ikke blant de mest fornemme hjemmene på Storhaug. Det var enklere i stilen enn de flotteste husene med frodige hager på solsiden, i Paradis, men likevel romslig og forseggjort og med en liten hage.

Boligen var en viktig sosial markør rundt århundreskiftet – særlig for den raskt voksende middelklassen som måtte finne en måte å markere sin nyervervede status på.⁵⁷ Med hjemmets innredning og utstyr demonstrerte man ”hvem man var”⁵⁸ og, kanskje ikke minst, hvem man ville være.

⁵² www.digitalarkivet.no: Fødte og døpte Domkirken i Stavanger 1859

⁵³ Folketelling i Stavanger 1875. Det norske utvandrersenteret

⁵⁴ Folketellinger i Stavanger 1865, 1875, 1885. Det norske utvandrersenteret

⁵⁵ www.digitalarkivet.no: Fødte og døpte St. Petri i Stavanger 1888

⁵⁶ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

⁵⁷ Rogan (1999), s. 146

⁵⁸ Ibid

Dersom Johan og Marie skulle innrede den om lag 120 kvadratmeter store leiligheten sin etter tidens borgerlige konvensjoner, var det visse ting de ikke kunne komme utenom.

I etikettebøkene mange hadde, som Jakob Falkes *Kunsten i Huset*, ble statusgjenstander som piano, bøker, byster av kulturpersonligheter, gamle familieportretter og familieklenodier spesielt fremhevet.⁵⁹

Måneskinnslamper var svært populære. I Hjelmelandsgaten 1 var måneskinnslamper av matt, hvitt glass med ulike motiver på hver side.⁶⁰ Potteplanter var dessuten påkrevd. De grønne viftepalmene var noe av det mest karakteristiske ved tidens innredning og noe folk flest hadde råd til.⁶¹

Bestestuen var gjerne familiens stolthet, men det største og fineste rommet ble ofte stående som ”en kald prakt” hvor barn knapt hadde adgang.⁶² Rommet skulle først og fremst benyttes til representasjon i familiens omgang med omverdenen. Her var det spesielt viktig at gardiner, tapeter, tepper og møbelstoff stod til hverandre og utgjorde en helhet. Mørke farger var å foretrekke. Møblene skulle helst være mange og gjerne litt prangende. Falke anbefalte rokokkostil, men boken fra 1872 var ikke helt oppdatert: I takt med tidens nasjonalromantiske strømninger fant dragestilen og vikingtidens ornamenten nå veien inn i mange bestestuer, mens ”moteriktige” bondemøbler - som kubbestoler og brugdebenk - kanskje fikk plass på kjøkkenet eller i dagligstuen.⁶³

2.3.2 Utstyr

Noe så moderne som bad fantes ikke i Hjelmelandsgaten 1,⁶⁴ men det var heller ikke vanlig.⁶⁵

⁵⁹ Ibid, s. 147

⁶⁰ Tegning av Vesla Vetlesen 6.4.11.

⁶¹ Rogan (1999), s. 147

⁶² Ibid, s. 143

⁶³ Ibid, s. 147

⁶⁴ Samtale med Vesla Vetlesen 9.12.10

Vaskeservanter med vaskevannsfat og vannmugger var standard inventar på soverommene – som gjerne ble oppvarmet litt ekstra når lørdagsvasken stod for tur.⁶⁶

Kun et fåtall hadde innlagt vannklosett ved århundreskiftet. De fleste måtte gå ut av huset til utedoen i gården. Her ble også toalettbøtten, til bruk på nattetid, tømt. Nye hus i byene – og antakeligvis også Hjelmelandsgaten 1 – ble imidlertid bygd med do inne i huset, av typen ”falldo”. Falldoen ble gjerne plassert i bakgangen – eller kjøkkeninngangen som den gjerne kaltes.⁶⁷ Avispapir gjorde nytte som toalett-papir.⁶⁸ Den sementerte dobingen i bunn ble tømt av bønder fra byens utkant, som hadde behov for gjødsel.⁶⁹ Bonden, eller ”do-maen”, som han i kraft av sin funksjon ble kalt, kom med hest og kjerre og tømte innholdet i en ”dobrigg” ved hjelp av en bøtte festet i enden av en lang stang. Tømmingen foregikk helst om våren, etter mørkets frembrudd, og lukten av våronn spredte seg over hele byen.⁷⁰

Kakkelovnene sørget for varme, parafinlampene ga lys, og vedfyrte komfyrer gjorde matlaging mulig.⁷¹ Det var ikke mange som hadde tatt i bruk gass og elektrisitet ved århundreskiftet, men det begynte å bli vanlig med innlagt vann i husene i byene⁷² - så også i Hjelmelandsgaten 1,⁷³ som nå stod klart til innflytting.

2.4 Et kvinneliv

Starten på et nytt liv av det helt konkrete slaget var nært forestående hos en av Hansens leietakere kort tid etter at de var kommet i hus. Maries yngste søster, Juliane⁷⁴, var 27 år, gift med andrestyrmann Wittus Fürst - en 38-årig skipsredersønn fra Arendal - og med barn: Kathrine Antoinette Fürst ble husets og foreldrenes førstefødte, på vårparten i det nye århundret, den 7. april 1900.⁷⁵

⁶⁵ Danielsen (1988), bd. I, s. 201

⁶⁶ Rogan (1999), s. 152

⁶⁷ Ibid, s. 150-152

⁶⁸ Molaug (1993), s. 18

⁶⁹ Danielsen (1988), bd. II, s. 210

⁷⁰ Sivertsen (1997), s. 17

⁷¹ 21/11-1899, branntakstprotokoll nr. 14, s. 331a-b. Statsarkivet i Stavanger.

⁷² Rogan (1999), s. 151

⁷³ 21/11-1899, branntakstprotokoll nr. 14, s. 331a-b. Statsarkivet i Stavanger

⁷⁴ Folketelling i Stavanger 1885. Det norske utvandrersenteret

⁷⁵ www.digitalarkivet.no: Fødte og døde St. Johannes i Stavanger 1900

Som andre jenter født i Norge i 1900, hadde Kathrine en forventet levealder på 55,2 år – fire år mer enn om hun hadde vært født som gutt.⁷⁶ Levealderen ble blant annet holdt nede av smittsomme sykdommer og en forholdsvis høy barnedødelighet.⁷⁷ Sjansen for at Kathrine ikke ville overleve sitt første leveår var 9,1 prosent.⁷⁸

Statistikken talte likevel i hennes favør. Det ble faren som ikke fikk oppleve datterens første fødselsdag. Han omkom et par måneder før - i januar 1901.⁷⁹ Dødsfallet skyldtes en ulykke til sjøs; Wittus Fürst ble slått over bord i Nordsjøen på vei hjem,⁸⁰ og Juliane Fürst ble enke før hun fylte 30. Det var langt større risiko å bli enke enn enkemann. I desember året før var det 1 388 enker mot 380 enkemann i Stavanger.⁸¹

I 1902 mistet også Marie mannen sin.⁸² Mange år senere skulle hun fortelle barnebarnet sitt, Vesla, om den natten hun hadde drømt en bestemt tallrekke, som viste seg å være ektemannens livspolisenummer, og at hun da forsto at han var død.⁸³

Johan B. Hansen hadde sluttet som førstemaskinist på *Fjordbuen* og mønstret på et skip som gikk i farligere farvann enn Ryfylkebassenget, da han fikk feber og døde - på land riktignok - i Sør-Afrika.⁸⁴ Johan ble begravd i Cape Town⁸⁵ - langt fra St. Johannes menighet som han og de andre beboerne i Hjelmelandsgaten 1 soknet til.

Som så mange andre sjømannsenker, hadde verken Marie eller Juliane noen grav å gå til, og som for kvinner flest på denne tiden, innebar tapet av ektefelle også tapet av familiens hovedforsørger.

Juliane var heldig og hadde inntekter fra butikken, men hun beholdt ikke tjenestepiken de hadde hatt mens Wittus levde.⁸⁶

⁷⁶ www.ssb.no: Hva hendte i året...?

⁷⁷ Blom (2004), s. 84

⁷⁸ www.ssb.no: Hva hendte i året...?

⁷⁹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1902 (avholdt desember 1901). Byarkivet i Stavanger

⁸⁰ Samtale med Vesla Vetlesen 9.12.10

⁸¹ www.digitalarkivet.no: Folketelling i Stavanger 1900.

⁸² Manntall St. Johannes. Folketelling 1903 (avholdt desember 1902). Byarkivet i Stavanger

⁸³ Samtale med Vesla Vetlesen 9.12.10

⁸⁴ Ibid

⁸⁵ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

⁸⁶ Manntall St. Johannes. Folketelling 1901/2 (avholdt desember 1900/1). Byarkivet i Stavanger

Hvor mye Marie fikk utbetalt i forsikringspenger etter Johan Bernhards død vites ikke, men en panteobligasjon, tinglyst 28. mai 1902, viser at hun så seg nødt til å ta opp et lån hos advokat Berner på 11 000 kroner.⁸⁷

Leieinntektene var Maries eneste inntektskilde, og for å spe på disse var ett alternativ å begynne å sy. Marie var utdannet syerske, og før hun giftet seg hadde hun arbeidet ved det danske hoff, hvor hun var ekspert på å sy fløyel.⁸⁸ Fra København hadde hun så reist videre til Island,⁸⁹ før hun kom tilbake til Stavanger og giftet seg 25 år gammel.⁹⁰ Da var det slutt på yrkes- og reiselivet. Hjemmet og husmorrollen kalte og krevde sitt.

Idealet var en mor og hustru som holdt huset i god skikk, som gjorde livet komfortabelt for mann og barn, og som kunne spille piano og føre konversasjon. Husets frue hadde også hovedansvaret for selskapeligheter og måtte beherske kompliserte regler for hvem som burde bes og besøkes.⁹¹ Lønnet arbeid var fortrinnsvis for menn og enslige kvinner som selv måtte forsørge seg og sine.⁹²

Som enke og aleneforsørger kom Marie imidlertid snart i sistnevnte kategori, men hun tok ikke opp arbeidet som syerske igjen. I stedet startet hun sin egen ”logiforvaltning”⁹³ - et pensjonat i eget hus skulle skaffe penger til livets opphold.

Pensjonatdrift var en vanlig måte for enker å skaffe seg inntekt på, forutsatt at de var i den heldige situasjonen at de hadde et egnet husvære.⁹⁴ I følge *Stavanger Adressebog* for 1903-1904 fantes det 23 andre pensjonater - og 26 hoteller - i byen da Marie etablerte sitt.⁹⁵

⁸⁷ Panteobligasjon, tgl. 28/5-1902, pb 22-288. Statsarkivet i Stavanger

⁸⁸ E-post fra Vesla Vetlesen 10.12.10

⁸⁹ Ibid

⁹⁰ www.digitalarkivet.no: Ekteviede i St. Petri i Stavanger 1887

⁹¹ Rogan (1999), s. 148

⁹² Danielsen (1988), bd. I, s. 119

⁹³ Manntall St. Johannes. Folketelling 1903 (avholdt desember 1902). Byarkivet i Stavanger

⁹⁴ Stenseth (2010), s. 74

⁹⁵ Stavanger Adressebog 1903-1904. Byarkivet i Stavanger

2.5 Arbeid til alle

2.5.1 På ”Dokken”

32-årige Jacob Villadsen var én av tre som hadde kost og losji hos Marie i pensjonatets første driftsår i 1902. Fra Hjelmelandsgaten 1 hadde han kun en kort spasertur til sitt daglige virke som maskinistlærling på Stavanger Støberi & Dok.⁹⁶

Arbeidere på Stavanger Støberi & Dok rundt 1900.⁹⁷

Stavanger Støberi & Dok - grunnlagt som støperi i 1851 - var det eneste skipsverftet i byen som hadde maktet omstillingen fra trebåt - til jernskipsbygging. Bedriften, som blant annet bygde, reparerte og hugget opp skip, var byens største arbeidsplass i 1900, med 340 arbeidere. Arbeidsstokken vokste med ytterligere 70 personer mellom 1900 og 1914.⁹⁸

I 1910 var en vanlig arbeidsuke på ”Dokken” 60 timer.⁹⁹ Arbeidstiden fra klokken 6 til 18 inkluderte en halvtimes frokostpause og én times middagspause.¹⁰⁰

Akkordarbeid var et velbrukt virkemiddel for å øke arbeidsinnsatsen og utgjorde et nødvendig tillegg til den avtalte timelønnen.¹⁰¹

⁹⁶ Manntall St. Johannes. Folketelling 1903 (avholdt desember 1902). Byarkivet i Stavanger

⁹⁷ Alsvik (1999), s. 78

⁹⁸ Danielsen (1988), bd. I, s. 102

⁹⁹ Danielsen (1988), bd. I, s. 101

¹⁰⁰ Bang-Andersen (1985), s. 51

Dersom Jacob Villadsen ble skadet i en arbeidsulykke på ”Dokken”, kunne han kreve erstatning fra det offentlige, selv om det ikke forelå skyld fra arbeidsgiverens side.¹⁰² ”Lov om ulykkesforsikring for arbeidere i fabrikker m.v.” av 1894 trådte i kraft i 1895.¹⁰³

Ulykkesforsikringsloven ble innført av Emil Stangs høyreregjering og var Norges første trygdelov.¹⁰⁴

Etter en lang pause, ble den neste trygdeloven innført i 1909 – av Gunnar Knudsens venstregering – 19 år etter at den første innstillingen om sykeforsikring ble gitt av Arbeiderkommissionen av 1885.¹⁰⁵ Sykeforsikringsloven trådte i kraft i 1911 og innebar at de lavest lønnede arbeiderne fikk dekket utgifter til medisinsk behandling. Loven ga også rett til sykepengene.¹⁰⁶

Offentlige pensjonsordninger eller alderstrygd, som gjorde det mulig å slutte og arbeide av den enkle grunn at man var blitt gammel, fantes imidlertid ikke.¹⁰⁷ Mange av arbeiderne på ”Dokken” jobbet derfor til de døde¹⁰⁸ - hvis de da ikke led samme skjebne som han avisen *Iste Mai* skrev om 16. desember 1903: ”(...) der kastes paa gaden 14 dage før jul, 84 ½ år gammel efter 30 aars trofast og beskedent arbeide”, fordi man tjente ”for lidet paa ham”.¹⁰⁹

Hvor lenge Jacob Villadsen holdt stand i byens nest viktigste næring¹¹⁰ er uvisst, men han ble bare boende i Hjelmelandsgaten 1 i et par år.¹¹¹ Flere fant imidlertid veien dit etter hvert.

De fleste av Maries pensjonærer i perioden før 1914 var tilreisende som hadde behov for et sted å bo i kortere eller lengre tid mens de arbeidet i byens *viktigste* næring - hermetikkindustrien.¹¹²

¹⁰¹ Danielsen (1988), bd. I, s. 101

¹⁰² Kjørstad, s. 19

¹⁰³ Sosialstatistikkens historie, s. 16

¹⁰⁴ <http://www.regjeringen.no/nm/dep/fin/Dokument/NOU-ar/1998/NOU-1998-10/5.html?id=116409>

¹⁰⁵ Sosialstatistikkens historie, s. 14

¹⁰⁶ Kjørstad (1997), s. 32

¹⁰⁷ Danielsen (1988), bd. I, s. 101

¹⁰⁸ Ibid

¹⁰⁹ Titlestad (1987), s. 31

¹¹⁰ Danielsen (1988), bd. I, s. 101

¹¹¹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1903-1905 (avholdt desember 1902-1904). Byarkivet i Stavanger

¹¹² Manntall St. Johannes. Folketelling 1901-1915 (avholdt desember 1900-1914). Byarkivet i Stavanger

2.5.2 På hermetikkfabrikken

På tampen av det 19. århundret, var Stavanger en by som sysselsatte stadig flere. Tilbakelagt var 1880-årenes økonomiske krisetider, med sammenbrudd for flere av byens ledende handelshus, og de 512 konkursene som fulgte i kjølvannet.¹¹³ Sildehandel og seilskipsfart hadde begge utspilt sine roller, da den lite kapitalkrevende hermetikkindustrien, basert på sildens mindre slektning, brislingen, endelig fikk fart på byens næringsliv igjen.¹¹⁴

Stavanger Preservings lokaler i Øvre Strandgate¹¹⁵

Hermetikkindustrien slo forsiktig rot allerede i 1873, da Stavanger Preserving Co. ble etablert i Øvre Strandgate, men i det lille trehuset, med en arbeidsstokk på fire blikkenslagere, to hjelpearbeidere, og noen få ufaglærte kvinner, nesten uten maskinelt utstyr, var det ikke mye som avslørte at spiren til et kommende industrieventyr var sådd.¹¹⁶

Arbeiderne på Stavangers

"(...) første anlegg for nedlægning av hermetisk henkokte varer"¹¹⁷ "ante antakelig ingenting om "(...) at dette lille grundskud om faa aar skulde gjøre hermetikindustrien til en av Stavangers hovederhvervsgrener, til en indtægtskilde, hvorav "halve byen" direkte eller indirekte øste til det daglige brød."¹¹⁸

¹¹³ Bergsgård og Haaland (1999), s. 168

¹¹⁴ Ibid, s. 169

¹¹⁵ Stabenfeldt (1912), s. 69

¹¹⁶ Danielsen (1988), bd. I, s. 59

¹¹⁷ Stabenfeldt (1912), s. 69

¹¹⁸ Ibid s. 70

Folk flest forsto ikke engang betydningen av det fremmede ordet *preserving*, så over kontordøren stod det i klartekst: *Stavanger hermetiske fabrikk*.¹¹⁹

En vesentlig del av den nye hermetikkindustrien ble bygd opp av gründere med lite penger og mye pågangsmot;¹²⁰ ”(...) thi paa hvert sted, hvor der blev fanget brisling eller sild, sat der altid en eller anden mand, som hadde et sjøhus, brygge eller andet, der kvalifiserte ham til fabrikant, og som vilde gjøre forsøket at springe efter, hvor andre hadde sprunget før.”¹²¹

Christian Bjelland (1858-1927) var den man helst ville følge i fotsporene til. Han fullførte aldri skolegangen, men forretningstalent, og andre egenskaper, gjorde ham til byens rikeste mann, og firmaet *Chr. Bjelland & Co* til byens største arbeidsgiver, i 1914.¹²² ”Før var byen Kiellands, nå er den Bjellands”, lød det på folkemunne. Bildet viser fabrikkigiganten flankert av sønnene Ragnvald og Sverre.¹²³

¹¹⁹ Stabenfeldt (1912), s. 86

¹²⁰ Danielsen (1988), bd. I, s. 75

¹²¹ Stabenfeldt (1912), s. 78

¹²² Danielsen (1988), bd. I, s. 116

¹²³ Stabenfeldt (1912), s. 78

Antallet industriarbeidere i Stavanger åttedoblet seg fra 1890 til 1914.¹²⁴ Stavanger hadde i 1914 46 hermetikkfabrikker¹²⁵ og en fullt utviklet hermetikkindustri som sysselsatte 72 prosent av byens 6 600 industriarbeidere.¹²⁶ Over 25 millioner kg hermetikk ble samme år sendt ut på verdensmarkedet¹²⁷ fra stedet som nå gikk under betegnelsen ”Hermetikbyen”.¹²⁸

Redaktøren i forretningsbladet *Farmand*, Einar Sundt, var i 1912 tilbake i byen han ikke hadde besøkt på nærmere ti år og hadde følgende å si om forandringene:

*”Paa denne Tid har Byens Næringsliv utviklet sig saa raskt, at man uden Overdrivelse kan tale om en fuldstændig Revolution (...). Fra at være en omtrent udelukkende Skibsfarts og Sildeby er Stavanger i løbet av en Menneskealder blevet en av Landets mest fremtredende Industrier.”*¹²⁹

*Firmaet Chr. Bjelland & Co.s fabrikker*¹³⁰

Avhengigheten av hermetikkindustriens viktigste råstoff, brislingen, hvor fangsten varierte betydelig, fra år til år, fra sesong til sesong, og gjerne også fra dag til dag, skapte imidlertid uforutsigbare rammevilkår og et ustabil driftsmønster.¹³¹

¹²⁴ Austbø (2008), s. 32

¹²⁵ Tveteraas (1914), s. 388

¹²⁶ Bergsgård og Haaland (1999), s. 202

¹²⁷ Storhaug (1981), s. 191

¹²⁸ Hamann (1915), s. 73

¹²⁹ Bergsgård og Haaland (1999), s. 201

¹³⁰ Stabenfeldt (1912), s. 78

¹³¹ Danielsen (1988), bd. I, s. 218

Normalt varte brislingsesongen fra mai/juni til oktober. Hermetikkarbeid var i så måte et utpreget sesongarbeid - med lange perioder uten sysselsetting i vinterhalvåret og hektisk aktivitet i sommerhalvåret, da fisken svømte inn i de norske fjordene.¹³²

For ikke å forringes, måtte fisken bearbeides samme dag den kom inn til fabrikkene, og det var brislingfangsten som ble bestemmende for arbeidsdagens begynnelse og slutt.¹³³ Thorborg Pedersen, en 40 år gammel enke, og datteren Pauline på atten, kunne først gå hjem til rommet de delte i Hjelmelandsgaten 1¹³⁴ når dagens fangst var ferdig bearbeidet. Når fisken forsvant, måtte de finne seg et annet levebrød. Arbeidsstokken i hermetikkfabrikkene besto fortrinnsvis av mennesker i samme situasjon som dem; enslige kvinner og ungdommer som strømmet inn og ut av fabrikkene ”alt eftersom raastoftilførselen er”.¹³⁵

Forholdene i fabrikkene var preget av en svært mangelfull regulering, og overtidbegrensninger og oppsigelsestid ble motarbeidet i det lengste av fabrikkeiere som mente at et slike ordninger ville ”være til stor skade for den hele industri”.¹³⁶

I 1908, syv år etter stiftelsen av *Kvinnelige Hermetikkarbeideres Forening* i 1901, stod det i overenskomsten med hermetikkfabrikantene at arbeidstiden varte fra ”kl. 7 morgen” til ”kl. 6 ½ aften med ½ times frokost og 1 ½ times middagshvil. Lørdage og helligaftener avsluttes arbeidet kl. 6”. Plikten til å arbeide overtid når produksjonen krevde det ble imidlertid opprettholdt.¹³⁷

Først i 1915 ble 10-timersdagen innført - med en øvre grense på 54 timer per uke - et privilegium ungdom mellom 14 og 18 år for øvrig hadde hatt siden 1892.¹³⁸

Arbeiderbevegelsens krav var åtte timer,¹³⁹ men de måtte vente til 1919 før de fikk det som de ville. Arbeidstiden ble da begrenset til 8 ½ time per dag og ikke over 48 timer per uke.¹⁴⁰

¹³² Stavanger Hermetikkmuseum (2011)

¹³³ Danielsen (1988), bd. I, s. 218

¹³⁴ Manntall St. Johannes. Folketelling 1904 (avholdt desember 1903). Byarkivet i Stavanger

¹³⁵ Danielsen (1988), bd. I, s. 218

¹³⁶ Ibid

¹³⁷ Austbø (2008), s. 32

¹³⁸ Jakhelln (2007), s. 143

¹³⁹ Danielsen (1988), bd. I, s. 223

¹⁴⁰ Jakhelln (2007), s. 143

Sardintredning på teiner¹⁴¹

Det typiske kvinnearbeidet på hermetikkfabrikkene; selve ”trædningen” - hvor fisken ble tredd på stålteiner for å klargjøres til røyking - hodeklippingen, og til slutt ”nedlægningen” på boks, ble utført på akkord.¹⁴² Fabrikkeierne forsvarte også akkordarbeid, ved å vise til at arbeiderne da kunne arbeide i sitt eget tempo. Fagorganisasjoner og myndigheter ønsket imidlertid å begrense bruken, fordi det lett førte til at arbeiderne slet seg ut i ung alder.¹⁴³

2.5.3 På ”Blikken”

Akkordarbeid ble også benyttet i sardinindustriens mer mannsdominerte sekundærnæringer,¹⁴⁴ men forutsigbarheten var større der hvor man ikke foredlet selve ferskvaren - på blikkemballasjefabrikkene, kassefabrikkene, trykkeriene, maskinverkstedene, nøkkelfabrikkene og på tinnfabrikken.

Den største sysselsettingen i hermetikkens mange hjelpeindustrier skjedde i blikkemballasjeindustrien,¹⁴⁵ og det var også her brorparten av Maries losjerende arbeidet.¹⁴⁶

¹⁴¹ Stabenfeldt (1912), s. 78

¹⁴² Danielsen (1988), bd. I, s. 219

¹⁴³ Ibid

¹⁴⁴ Danielsen (1988), bd. I, s. 99

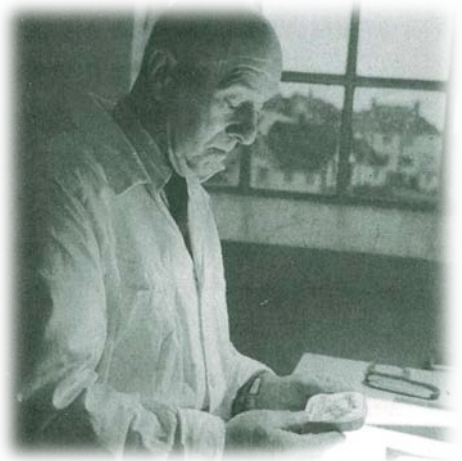
¹⁴⁵ Ibid, s. 98

¹⁴⁶ Manntall St. Johannes. Folketelling 1906-1915. Byarkivet i Stavanger

Stavanger Bliktrykkeri & Maskinverksted ble etablert i 1905, spesielt med henblikk på hermetikkindustriens behov.¹⁴⁷ Ved oppstart var de 30 mann på ”Blikken”. Tre år senere var arbeidsstokken over 200.¹⁴⁸

I *Norsk Tidsskrift for Haandværk og Industri* var det i mai 1908 en fyldig presentasjon av det nyetablerte firmaet:

*”Det var særdeles interessant at følge Fabrikationens Gang, saaledes som den nu foregaar i Stavanger Bliktrykkeri, hvor alt er indrettet efter de mest moderne Fordringer i lyse, smukke, renslige og velbyggede Lokaler. (...) En vigtig Afdeling danner Etiketternes Udførelse. Til deres Fremstilling findes for det første et eget kunstnerisk Atelier, hvor der tegnes, males og komponeres, dernest et litografisk Atelier, hvor Kompositionerne overføres paa Sten, før de benyttes i Presserne.”*¹⁴⁹

En av de som ble ansatt på ”Blikken” fra starten var 23 år gamle Hermann Warning (nyere bilde til høyre),¹⁵⁰ opprinnelig fra Kiel i Tyskland.¹⁵¹ Hermann var utdannet

litograf i hjemlandet, og i følge vitnemål og attester var han en svært dyktig fagmann. Året etter at han kom til Stavanger i 1905, vant han en premie i en etikettekonkurranse.¹⁵²

Hermann Warning, og ti andre litografer fra Tyskland, samt to fra Danmark, hadde kost og losji i Hjelmelandsgaten 1, rundt ett år hver i snitt, i perioden 1905-1914.¹⁵³

Selv om flertallet av de losjerende litografene arbeidet på byens fem store produksjonsanlegg for dekorert blikk og blikkemballasje,¹⁵⁴ var det også enkelte av Maries pensjonærer, som den 24-årige Arthur Weitzmann hos Dreyer,¹⁵⁵ som fant arbeid i byens rene grafiske bedrifter. Disse hadde også fått et solid oppsving som følge av hermetikkindustriens etterspørsel etter særpregede og salgsfremmende etiketter.¹⁵⁶

¹⁴⁷ Danielsen (1988), bd. I, s. 98

¹⁴⁸ Ibid, s. 99

¹⁴⁹ Johnsen (1996), bd. III, s. 152

¹⁵⁰ Johnsen (1987), s. 30

¹⁵¹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1906 (avholdt desember 1905). Byarkivet i Stavanger

¹⁵² Johnsen (1987), s. 30

¹⁵³ Manntall St. Johannes. Folketelling 1906-1915. Byarkivet i Stavanger

¹⁵⁴ Danielsen (1988), bd. I, s. 99

¹⁵⁵ Manntall St. Johannes. Folketelling 1909 (avholdt desember 1908). Byarkivet i Stavanger

¹⁵⁶ Danielsen (1988) bd. I, s. 100

Litografene som bodde i Hjelmelandsgaten 1 var ikke de eneste utenlandske litografene i byen. *Stavanger Lithografiske Forening*, stiftet 11. november 1900, hadde i starten bare fem medlemmer som var født i Norge. De øvrige var født i Danmark (6), Tyskland (2) og Sverige (1). Den utenlandske dominansen ble enda tydeligere i årene som kom. I 1910 hadde medlemstallet økt til 34, og bare 11 var født i Norge.¹⁵⁷

Perioden frem til 1920 var i all hovedsak preget av selgers marked, hvor etterspørselen etter arbeidskraft var større enn tilgangen. Mange bedriftseiere så seg derfor om etter innvandret arbeidskraft.¹⁵⁸ Utlendingene kunne også ofte tilby spesialistkunnskap. Norge var fortsatt et lite utviklet land industrielt sett, så de fleste tekniske nyvinninger, og folk som behersket dem, måtte komme utenfra. De utenlandske litografene var toneangivende - både når det gjaldt tekniske ferdigheter og formgivingsidealer.¹⁵⁹

Import av fagfolk etter 1900 er dokumentert innen en rekke bransjer, deriblant i den stavangerske skipsverfts- og hermetikkindustrien. Få tiltak regulerte bevegelsene over grensene. Foreløpig var det nok arbeid til alle.¹⁶⁰

2.6 Begynnelsen på barnas århundre

2.6.1 Skolegang

Barn var også velkomne i arbeidslivet på begynnelsen av 1900-tallet, men fabrikkene ble ansett for å være en farlig arbeidsplass for de minste. Da den første loven mot barnarbeid kom i 1892, innført av Johannes Steens venstreregjering,¹⁶¹ gjaldt den utelukkende fabrikkarbeid for barn under 14 år.¹⁶² Skjønt så sent som i 1901, ble det registrert over 40 barn under 14 år i arbeid ved John Braadlands hermetikkfabrikk på Strandkaien, av en totalarbeidsstokk på 200. De yngste var 8 år gamle.¹⁶³

¹⁵⁷ Johnsen (1987), s. 28

¹⁵⁸ Kjelstadli (2003), s. 353

¹⁵⁹ Johnsen (1987), s. 28

¹⁶⁰ Kjelstadli (2003), s. 355

¹⁶¹ http://www.regjeringen.no/nb/om_regjeringen/tidligere/oversikt/ministerier_regjeringer/opplosningen-av-det-dansk-norske-rike/regjeringsliste-1814---1905/johannes-steens-forste-regjering-1891---.html?id=507073

¹⁶² Rogan (1999), s. 222

¹⁶³ Johnsen (2006)

Barna til industriarbeiderne som trakk til østre bydel bidro ofte til familiens underhold, og var ellers også til ”hjælp for forsørgerne i husgjerningen”,¹⁶⁴ men myndighetene sendte tydelige signaler om at barn først og fremst skulle gå på skole.¹⁶⁵

Stortinget hadde i 1889 bestemt at almueskolen - beregnet for de lavere samfunnslag - måtte vike for en felles barneskole for alle. Den nye folkeskolen inngikk i et felleseuropeisk folkeopplysningsprosjekt, men enhetstanken, og målet om å utviske sosiale skillelinjer i skolesammenheng, favnet videre her enn i noe annet land.¹⁶⁶

Flere undervisningstimer ble innført - minimum 18 og maksimum 24 timer per uke - og fagkretsen ble utvidet.¹⁶⁷ I byene ble ferdighetsfagene håndarbeid/sløyd, gymnastikk og tegning lovfestet, og orienteringsfagene historie, geografi og naturkunnskap - nå med fysikk og sunnhetslære - ble obligatoriske. Jenter skulle i tillegg ha husstell.¹⁶⁸ Hovedfagene var fremdeles kristendomskunnskap, norsk og regning.¹⁶⁹

Nesten alle ville gå på den offentlige folkeskolen,¹⁷⁰ og allerede i 1900 innså byens politikere at befolkningsøkningen på Storhaug kom til å bli så betydelig at bydelen hadde behov for minst én ny skole.¹⁷¹ I 1900 fantes det i det hele tatt bare fire folkeskoler i Stavanger: Johannes, Petri, Sandviken og Solvang,¹⁷² og kapasiteten på samtlige var sprengt.¹⁷³ Plassproblemene fikk en midlertidig løsning to år senere, i 1902, da den splitter nye Storhaug skole (bildet) stod klar til å tas i bruk av opptil 870 elever i folkeskolealder.¹⁷⁴

¹⁶⁴ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1912-1913.

¹⁶⁵ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 36

¹⁶⁶ Austbø (2008), s. 65-67

¹⁶⁷ Tveteraas (1914), s. 200-201

¹⁶⁸ Rogan (1999), s. 208

¹⁶⁹ Ibid, s. 213

¹⁷⁰ Tveteraas (1914), s. 201

¹⁷¹ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 132

¹⁷² Stabenfeldt (1912), s. 41

¹⁷³ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 132

¹⁷⁴ Ibid, s. 44

Loven av 1889 fastslo at alle barn skulle gå på folkeskolen i syv år, eller frem til de hadde fylt femten, men i 1896 kom det en ny lov som innebar at elever som ved ”flid, fremgang og god opførsel” hadde gjort seg fortjent til det kunne søke opptak på middelskolen etter fem år.¹⁷⁵

Det var få av stavangerelevne som fortsatte skolegangen utover folkeskolen,¹⁷⁶ men Maries to barn, Anna Elisabeth og Peder Håkon Jarl, var blant dem som søkte seg videre til middelskolen.

Byen hadde bare ett offentlig middelskolealternativ; Stavanger offentlige Skole for den høiere Almendannelse.¹⁷⁷ Skolen, som før og senere gikk under navnet Kongsgård, var både fireårig middelskole og treårig gymnas.¹⁷⁸ Middelskolene var ellers på private hender, men kommunale stipender ble gitt til samtlige elever som hadde bestått opptaksprøven og som hadde fått en anbefaling fra folkeskolen om å fortsette.¹⁷⁹

Byens to private middelskoler, Rings og Storms, hadde inntil rett før århundreskiftet vært henholdsvis rene pike- og gutteskoler,¹⁸⁰ men den kjønnsdelte praksis vedvarte trolig lenger enn det regelverket tilsa; Anna begynte i hvert fall på Rings skole, mens Peder ble elev ved Storms.¹⁸¹ Begge skolene holdt en høy faglig standard og hadde et godt omdømme.¹⁸²

Josefine Ring var den ledende kraften i førti år på Frøknene Rings pikeskole, før adjunkt Platou overtok driften i 1901. Skolen holdt da til i to bygg, Birkelandsgaten 2-4, som huset 352 elever, deriblant Anna, 14 lærerinner og 4 lærere.¹⁸³ Storms skole ble etablert i 1881 av premierløytnant Fredrik Storm og holdt til i leide lokaler i Vaisenhusgata 50. Ved århundreskiftet var det, med Peder, i underkant av 300 elever ved skolen.¹⁸⁴

¹⁷⁵ Tveteraas (1914), s. 203

¹⁷⁶ Danielsen (1988), bd. I, s. 95

¹⁷⁷ Austbø (2008), s. 65

¹⁷⁸ Danielsen (1988), bd. II, s. 232

¹⁷⁹ Tveteraas (1914), s. 204

¹⁸⁰ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 128

¹⁸¹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1901 (avholdt desember 1900). Byarkivet i Stavanger

¹⁸² Bang-Andersen (1985), s. 121

¹⁸³ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 128

¹⁸⁴ *Ibid.*, s. 131

2.6.2 Fritid

Anna og Peder utgjorde ingen stor søskenflokk, men selv om barnekullene så smått var begynt å bli mindre, var barn generelt blitt desto mer synlige. Barndommens egenverdi fikk stadig større fokus og resulterte i den holdningen at barn skulle arbeide mindre, gå mer på skole, og ikke minst få mer tid til å leke. 1900-tallet opprant til å bli barnas århundre.¹⁸⁵

Etter skoletid, og i de tolv ferieukene som skolebarn i byene hadde,¹⁸⁶ var lek ”i gadå” den vanligste måten å fylle fritiden på.¹⁸⁷ Gatene i bydelen var like mye hjemme som huset man bodde i, og fant man på noe ugagn, var det alltid en mor som stod klar til å rope ut fra vinduet.¹⁸⁸ Om sommeren samlet ungene seg i Badedammen, hvor de lærte seg å svømme,¹⁸⁹ og på vinterstid var skøyting på Mosvannet populært når isen bare ble tykk nok.¹⁹⁰

Rett etter århundredskiftet fantes det ellers få samlingssteder som det store flertallet benyttet seg av, men når filmen, med sine ”levende Billeder”, kom til byen, ble kinoen raskt allemannseie.

Victoria hotel¹⁹¹

Den første faste kinoen i Stavanger, Victoria, åpnet i 1905, på hotellet med samme navn. Mange barn gikk ”på kina” flere ganger i uken; 34 ganger i året i snitt. En undersøkelse blant folkeskoleelever i 1910 viste at 90 % hadde vært på kino, og at 31 % gikk der regelmessig.¹⁹²

¹⁸⁵ Rogan (1999), s. 103

¹⁸⁶ Blom (2004), s. 55

¹⁸⁷ Molaug (1993), s. 32

¹⁸⁸ Danielsen (1988), bd. II, s. 29

¹⁸⁹ Sivertsen (1997), s. 84

¹⁹⁰ Ibid, s. 95

¹⁹¹ Austbø (2008), s. 577

¹⁹² Danielsen (1988), bd. II, s. 23

Kinodriften ble fort kontroversiell. Fra Tou, byens bryggeri, kom det klager over at barn stjal tomflasker for å finansiere kinobillettene, og lærerlaget var bekymret for filmens dårlige innvirkning på barns og ungdoms moral: De ble ”flygtige og uopmærksomme”, filmen ”paavirker børn umoralsk”, ”forvirrer børns virkelighedsans”, ”fornøielsessygen faar magten ” og ”de opdras til sløseri”.¹⁹³ Innvendingene hadde liten effekt på det store kinopublikummet, og på det meste skal byen ha hatt åtte-ti kinoer i drift.¹⁹⁴

2.7 Storhusholdning

2.7.1 Botetthet og tyske bånd

Voksne var også ivrige kinogjengere, men den sosiale omgangen foregikk helst i hjemmene,¹⁹⁵ skjønt Marie var neppe blant dem som gikk oftest på kino eller inviterte til selskapeligheter til stadighet - folksomt ble det uansett i Hjelmelandsgaten 1 når skolebarn og losjerende omsider kom hjem for dagen.

I hele huset var det samlet sett 25 beboere i snitt i perioden 1900-1915, fordelt på fem leiligheter av varierende størrelse. Flest var det i 1905 da det bodde 35 mennesker her med stort og smått. Av disse var hele 20 under 20 år.¹⁹⁶ Så mange beboere og barn har Hjelmelandsgaten 1 trolig ikke huset senere.

I snitt hadde Marie fire pensjonærer boende hos seg i samme periode. I toppåret 1911 hadde hun åtte stykker i kost og losji.¹⁹⁷

De fleste pensjonatgjestene sov trolig på loftet, hvor det var fem soverom.¹⁹⁸ I Maries leilighet var det to soverom og tre familiemedlemmer, så her måtte noen dele hvis loftsetasjen var full. Enda flere var de om å dele do. Familien i naboleiligheten, samtlige pensjonærer, og Marie, Anna og Peder, hadde én felles do i bakgangen.¹⁹⁹

¹⁹³ Danielsen (1988), bd. II, s. 237

¹⁹⁴ Ibid, s. 25

¹⁹⁵ Rogan (1999), s. 146

¹⁹⁶ Manntall St. Johannes. Folketelling 1901-1916. Byarkivet i Stavanger

¹⁹⁷ Ibid

¹⁹⁸ Skisse fra Vesla Vetlesen 5.1.11

¹⁹⁹ E-post fra Vesla Vetlesen 10.12.10

År	Beboere	Losjerende	Barn/ungdom under 20 år
1900	25	0	11
1901	21	0	9
1902	25	4	12
1903	28	2	12
1904	28	0	13
1905	35	2	20
1906	26	4	13
1907	29	6	11
1908	23	5	8
1909	23	5	8
1910	26	7	10
1911	27	8	6
1912	20	3	6
1913	23	5	8
1914	24	6	8
1915	20	1	7

Beboerne i Hjelmelandsgaten 1 visste trolig mye om hverandre. Bygårdstilværelsen var verken lydløs, luktfri eller ryktefri.

Annas dårlige resultater i tysk, som medførte at hun strøk i faget, førte i første omgang neppe til noen rykteflom - ei heller når Marie averterte etter en huslærer til henne, og den tyske mekanikeren Mathias Jacobs meldte seg til tjeneste - skjønt dagen etter den natten Mathias stod utenfor med ”hest og karjol”²⁰⁰ og tok Anna med seg på båten som skulle til Tyskland, må praten ha godt livlig for seg. Husets papegøye, som vanligvis bannet og hylte ”lukk døren” på tysk hver gang noen kom inn i rommet,²⁰¹ fikk kanskje sagt sitt før de dro.

”Gift i Tyskland ved kongelig ægteskapsstiftelse 17/10-1908”, noterte presten, da de var tilbake i Stavanger året etter. Sønnen, Wilhelm Bernhard Jacobs, ble født i Hjelmelandsgaten 1, på Annas 21-årsdag, 7. mars 1909.²⁰²

Mathias pendlet mellom hjemstedet Hamburg og Hjelmelandsgaten 1 i årene som fulgte, men i 1912 er ”hele familien reist til Tyskland”.²⁰³

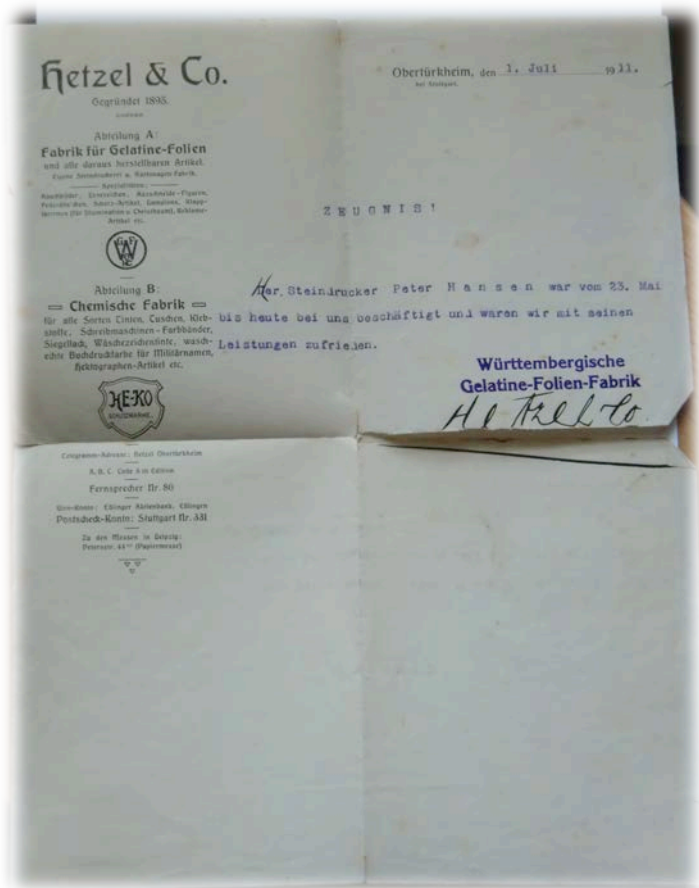
²⁰⁰ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

²⁰¹ Ibid

²⁰² www.digitalarkivet.no: Fødte og døpte St. Johannes i Stavanger 1909

²⁰³ Manntall St. Johannes. Folketelling 1909-1913. Byarkivet i Stavanger

Peder hadde også tyske forbindelser. Om det var de tyske litografene som losjerte hos dem som hadde inspirert ham vites ikke, men etter at han hadde gått i lære fra 1907 til 1910 ved Stavanger Bliktrykkeri for å bli litograf,²⁰⁴ flyttet også Peder til Tyskland, for å gjøre unna det obligatoriske svennevandringsåret. Bildet til høyre viser en bekreftelse fra firmaet Hetzel & Co på at "Her Steindrucker Peter Hansen" arbeidet ved deres "Gelantine-Folien-Fabrik" i Stuttgart fra 23. mai til 1. juli 1911.²⁰⁵

I 1913 tok Peder imidlertid imot en jobb som overtrykker hos Dreyer i Stavanger og flyttet hjem igjen.²⁰⁶ Året etter kom en nyskilt Anna (bildet), med sønnen Willy, også tilbake til Hjelmelandsgaten 1.²⁰⁷

Skilsmisse var ikke vanlig på denne tiden. Anna og Mathias var ett av 424 par som ble skilt i Norge i 1914.²⁰⁸ Det var en stor sosial belastning å skilles,²⁰⁹ og med barn i bildet ble konsekvensene enda større.

*Anna Elisabeth Jacobs f. Hansen*²¹⁰

²⁰⁴ Manntall St. Johannes. Folketelling 1908-1911. Byarkivet i Stavanger

²⁰⁵ Privateie

²⁰⁶ Manntall St. Johannes. Folketelling 1914. Byarkivet i Stavanger

²⁰⁷ Manntall St. Johannes. Folketelling 1909-1915. Byarkivet i Stavanger

²⁰⁸ www.ssb.no: Hva hendte i året...?

²⁰⁹ Blom (2004), s. 91

²¹⁰ Privateie

Loven ga foreldrene lik plikt til underhold, etter økonomisk evne, men mødre, som i de fleste tilfellene beholdt barna, måtte selv reise krav om bidrag. Få mødre stilte krav,²¹¹ og Anna, som måtte sende kravet sitt helt til Tyskland, fikk heller ikke ”noget bidrag fra sin fraskilte mand”.²¹²

2.7.2 Strøm og gass

Tunge og tidkrevende oppgaver, knyttet til mat, klær og renhold, la beslag på store deler av dagen for datidens husmødre. Med barn, barnebarn og flere pensjonatgjester i husholdningen, hadde Marie antakelig hendene fulle. Det hele ble litt enklere når elektrisk lys og gass ble tilgjengelig for folk flest.

På bystyremøtet den 10. desember 1909 ble det elektriske lys tent for første gang i Stavanger.²¹³ Ti år tidligere hadde kommunen sikret seg fallrettighetene i Oltedalsvassdraget for å imøtekomme industriens behov for mer drivkraft enn det den lille Skolebekken fra Breiavannet - som til langt opp mot århundreskiftet hadde vært byens viktigste kraftkilde - kunne gi.²¹⁴

I første omgang var det butikker i sentrale strøk og industribedrifter som ble prioritert, men gradvis ble de elektriske glødelampene installert også i vanlige våningshus: ”Fossens lys i alle stuer, fossens liv i hjul og skruer”²¹⁵ ble etter hvert en realitet. Abonnementstallet steg jevnt og trutt, og i 1914 var byens elektrisitetsbrukere kommet opp i over 5500.²¹⁶

Paradoksalt nok var også veksten i antall gassbrukere sterkest i den perioden da de elektriske lysinstallasjonene foregikk. Forklaringen var at strømmen i første omgang ble brukt til lys, mens gassen ble brukt til koking. Prisen på gass hadde blitt billigere etter at kommunen hadde overtatt gassverket i 1899, og i tillegg ble gassinnlegg til forbrukerne utført gratis.²¹⁷

²¹¹ Blom (2004), s. 90-91

²¹² Manntall St. Johannes. Folketelling 1915 (avholdt 1914). Byarkivet i Stavanger

²¹³ Danielsen (1988), bd. II, s. 212

²¹⁴ Danielsen (1988), bd. II, s. 212

²¹⁵ Stabenfeldt (1912), s. 65

²¹⁶ Danielsen (1988), bd. II, s. 212

²¹⁷ Ibid, s. 214-215

Stavanger var ved århundrets begynnelse en av de minst gassforbrukende byene i landet, men passerte Kristiania som landets største gasskonsument da byen gikk fra 350 gassbrukere i 1899 til 7600 i 1915.²¹⁸

Nøyaktig når strøm og gass ble tatt i bruk i Hjelmelandsgaten 1 er ikke mulig å fastslå, men da Marie fikk utført ny branntakst, den 23. september 1912, var i hvert fall belysningen blitt elektrisk.²¹⁹

Gassautomaten ble plassert i bakgangen. En måler på forsiden av automaten viste hvor mye gass som kunne brukes før det måtte legges på mer penger. Når porsjonen var brukt opp, ble gassen borte, hvis det ikke ble lagt på mer. Automaten ble tømt av en fra Gassverket.²²⁰ 10-øringene, og senere 25-åringene,²²¹ som behøvdes kunne skape problemer, ettersom det var lett å gå lens. Da måtte man ut å veksle eller låne.²²²

”Vippe” var det populære navnet på det elektriske apparatet som ble installert. Det var en strømmåler innstilt på et bestemt forbruk som det ble betalt en fast pris for, selv om man brukte mindre enn avtalt. Når strømforbruket ble høyere enn det ”vippen” var innstilt på, begynte det sågar å ”vippe”: Apparatet sendte ut en kraftig varsellyd, samtidig som lyset gikk av og på, helt til noe ble slått av.²²³ For å ikke bruke mindre strøm enn det man betalte for, var det mange som lå på ”vippen” hele dagen.²²⁴

2.7.3 Nærbutikker

Det lettet også en husmors hverdag, og da særlig for Marie, som hadde ansvar for en storhusholdning, at de fleste innkjøp etter hvert kunne gjøres i eget nabolag.

Mange bønder og fiskere kjørte rundt med hest og kjerre, eller gikk rundt til fots med en håndkjerre, og solgte varene sine på gater og dører.²²⁵

²¹⁸ Danielsen (1988), bd. II, s. 215

²¹⁹ 23/09-1912, branntakstprotokoll nr. 20, s. 229. Statsarkivet i Stavanger

²²⁰ E-post fra Vesla Vetlesen 11.2.11.

²²¹ Ibid

²²² Sivertsen (1997), s. 14

²²³ E-post fra Vesla Vetlesen 11.2.11.

²²⁴ Sivertsen (1997), s. 15

²²⁵ Molaug (1993), s. 29

Marie kunne dessuten handle det hun trengte av kolonialvarer nede i søsteren Julianes butikk.

Å starte egen kolonialforretning var i utgangspunktet ingen omstendelig prosess. Handelsbrevet man trengte var kun en formalitet, ingen spurte etter skole eller praksis, og fikk man leid et lokale, og hadde penger til en vekt, stod grossistene klare til å tilby kreditt til nye kunder.²²⁶ Kolonialforretningene vokste opp overalt i byen. *Stavanger kolonialkjøpmenns forening* hadde få år etter stiftelsen i 1901 hele 180 medlemmer.²²⁷

På Storhaug fikk hvert kvartal snart sin egen kolonialbutikk, og på hvert gatehjørne dukket det opp frukt- og tobakkforretninger. Med litt større mellomrom fantes der melkebutikker, kjøttbutikker, fiskeutsalgs og bakeri, samt delikatesseforretninger, sadelmakere, leketøysforretninger, frisører og barberer. Butikkutvalget og tjenestetilbudet dekket nesten alle behov som beboerne i nærmiljøet hadde.²²⁸

Det var konkurrenten på hjørnet som bestemte prisene, og skulle Juliane ha en sjanse mot alle de andre, måtte hun holde åpent fra tidlig morgen til sent på kveld. Til og med på julaften var det vanlig å ha langåpent,²²⁹ men da hadde Juliane fødselsdag²³⁰ og tok kanskje sjansen på å stenge dørene litt tidligere.

Julianes største konkurrent var trolig forbruksforeningene. Gjennom fellesinnkjøp sørget Forbruksforeningen Økonom (1900) og Bikuben (1904) for et variert vareutvalg til rimelige priser²³¹ og opptil 17 prosent i medlemsutbytte.²³² Pengene, som ble utbetalt like før jul, var kjærkomne, og forbrukersamvirke vant snart et varig fotfeste i byen.²³³ Stavanger ble selve ”samvirkebyen” i Norge, og Storhaug ble kjerneområdet for denne ideologisk funderte, men høyst praktisk rettede virksomheten.²³⁴ Økonom og Bikuben opprettet etter hvert butikker i hele byen, men ingen andre bydeler hadde så mange utvalg som Storhaug.²³⁵

²²⁶ Stavanger kolonialkjøpmennsforening (1950), s. 34

²²⁷ Ibid

²²⁸ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 46

²²⁹ Stavanger kolonialkjøpmennsforening (1950), s. 40

²³⁰ www.digitalarkivet.no: Folketelling i Stavanger 1910

²³¹ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 47

²³² Titlestad (1987), s. 114

²³³ Sivertsen (1997), s. 31

²³⁴ Danielsen (1988), bd. II, s. 262

²³⁵ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 48

I 1911 startet forbruksforeningene også Produksjonslaget Samhold med egenproduksjon av margarin, bakervarer, kaffe og såpe.²³⁶

Konsekvensene ble at en fjerdedel av byens befolkning nærmest sluttet å handle i de rundt 300 kolonialbutikkene som nå fantes og foretrakk i stedet å gjøre sine innkjøp hos forbruksforeningens 9-10 utsalgssteder.²³⁷ Konkurransen fra de mange butikkene, og kooperasjonens sterke stilling, førte til at mange kolonialkjøpmenn kom i en svært vanskelig økonomiske situasjon,²³⁸ og disse forholdene var trolig også medvirkende til at Juliane slet med en ”skral” beholdning i sin butikk.²³⁹

For Maries del var det imidlertid nok av andre butikker å ty til for å få tak i det hun trengte til familien, pensjonærene, og andre faste spisegjester - som også gjerne inntok middagen sin i Hjelmelandsgaten 1.²⁴⁰

2.8 Skattepliktig stemmerett

Inntektene Marie hadde på pensjonat- og spisegjestene ga også henne, bokstavelig talt, ”mat på bordet”: Hele 60 prosent av inntektene i en vanlig husholdning gikk til mat.²⁴¹ Pengene Marie tjente hadde imidlertid også en politisk side; de ga henne stemmerett ved valg.

I følge skattelistene lå Maries forventede inntekter stabilt på 500 kroner i perioden frem til 1914.²⁴² I 1901 vedtok Stortinget en lov som ga kvinner stemmerett ved kommunevalg, dersom de hadde betalt skatt av en inntekt på over 300 kroner. I tillegg krevdes en viss alder; 25 år, en viss oppholdstid i landet; 5 år, og norsk statsborgerskap.²⁴³ Marie oppfylte alle disse kravene, og allerede i pensjonatets første driftsår i 1902 var Marie stemmeberettiget ved kommunevalg.

²³⁶ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 48

²³⁷ Titlestad (1987), s. 111

²³⁸ Stavanger kolonialkjøpmennsforening (1950), s. 34

²³⁹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1910. Byarkivet i Stavanger

²⁴⁰ E-post fra Vesla Vetlesen 10.12.10

²⁴¹ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1906-1907. I dag (2011) utgjør husholdningenes matutgifter ca. 15 %.

²⁴² Byskatt for Stavanger 1903-1915 (for inntektsåret 1902-1914). Byarkivet i Stavanger

²⁴³ Thuesen (1997), s. 284

I 1907 fikk kvinner stemmerett ved stortingsvalg, dersom de oppfylte de sedvanlige krav om statsborgerskap, oppholdstid og alder, samt betalte skatt av en inntekt på 400 kroner (300 kroner på landet) eller levde i formuesfellesskap med menn med tilsvarende inntekt.²⁴⁴

Marie tjente nok til å bli hørt også her.

Det store flertallet av enslige kvinner måtte imidlertid vente til 1913. Først dette året fikk kvinner stemmerett på samme vilkår som menn.²⁴⁵ Begge kjønn mistet imidlertid retten til medbestemmelse dersom de mottok fattigunderstøttelse.²⁴⁶

2.9 Verdenskrig

2.9.1 Jobbetid

I demonstrasjonstog var imidlertid demokratiet reelt nok. Her var en stemme en stemme, og det stiltes ingen krav til god økonomi for å delta, snarere tvert om.

Den 7. juni 1917 rapporterte byens røde avis, *Iste Mai*, om ”En vældig og alvorlig dyrtidsdemonstration” som hadde funnet sted i Stavanger og flere andre steder i landet. Bakgrunnen for demonstrasjonen var i følge avisen at i de siste ”(...) 3 aar har grosserere, detaljister, husspekulanter, aktiejobbere, skibsredere og spekulerende bønder og opkjøpere plyndret og aagret paa det arbeidende folk.”²⁴⁷

Verdenskrigen hadde skapt en høykonjunktur for hele det nøytrale Norge. Gjennomsnittlig inntekt per innbygger steg med over 200 prosent i årene fra 1914 til 1918, men stigningen var langt fra jevnt fordelt. Mange av de som trakk opp snittet hadde tjent seg styrtrike på skipsfart og aksjespekulasjon.²⁴⁸ De som hadde penger å plassere i aksjemarkedet opplevde at skipsaksjene seksdoblet sin verdi, og eide man en båt som kunne frakte ett tonn kull over de mest farefulle strekningene i Nordsjøen, kunne man øke satsene fra 4 kroner og 60 øre i 1913 til 260 kroner i juni 1917.²⁴⁹

²⁴⁴ Thuesen (1997), s. 292

²⁴⁵ Ibid, s. 300

²⁴⁶ http://no.wikipedia.org/wiki/Valgordning_i_Norge. Bestemmelsen ble fjernet i 1919.

²⁴⁷ Titlestad (1987), s. 52

²⁴⁸ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1916-1917: Høykonjunktoren under 1. verdenskrig

²⁴⁹ Storhaug (1997), s. 114

Den såkalte ”jobbetiden” var særlig opphetet i eksportrettede byer som Stavanger. Armeenes behov for proviant førte til en sterk etterspørsel etter den holdbare og lett håndterlige hermetikken,²⁵⁰ og de 46 hermetikkfabrikkene byen hadde hatt i 1914 økte til 62 i 1918.²⁵¹ ”Neppe nogen norsk industrigren har staat sterkere i jobbingens tegn end hermetikindustrien – det maatte da være skibsbyggeriene (...)”, ble det uttalt fra bransjehold.²⁵²

Med krigen blomstret også rederivirksomheten. Stavangerskip i utenriksfart økte sin nettotonnasje fra 39 738 i 1914 til 44 213 i 1916,²⁵³ og gode forhold for rederiene ga i sin tur fulle ordrebøker ved skipsverftene.²⁵⁴

Nye arbeidsplasser ble etablert, bedrifter slo seg imellom om folk, og unge arbeidstakere fikk lønninger som eldre folk bare kunne drømme om ett år tidligere.²⁵⁵ De av disse som fant veien til pensjonatet i Hjelmelandsgaten 1 måtte rimeligvis også betale mer enn før.

Maries inntekter på pensjonatdriften økte fra 900 kroner i 1914 til 1 900 kroner i 1916. Selv sammenlignet med de andre beboerne i Hjelmelandsgaten 1, var dette en solid inntektsvekst. I snitt steg årsinntekten per skatteytter i huset fra 1 073 kroner til 1 314 kroner i samme periode.²⁵⁶

2.9.2 Dyrtid

Pengerikdommen vokste, men vareutvalget minsket på grunn av krigen, og prisene steg til det tre - og firedobbelte.²⁵⁷ Samlet sett økte de totale levekostnadene med 156 prosent.²⁵⁸ I realiteten betydde dette svekket økonomi for de aller fleste.²⁵⁹

Verst var det for de som måtte basere seg på ytelser fra det offentlige. Satsene her holdt ikke på noen måte tritt med den voldsomme inflasjonen, og tilstanden ble betegnet som ”svært trykkende (...) for gamle og utslitte mennesker, samt de mindre arbeidsdygtige individer og

²⁵⁰ Storhaug (2000), s. 42

²⁵¹ Bang-Andersen (1985), s. 81

²⁵² Storhaug (2000), s. 42

²⁵³ Storhaug (1981), s. 13

²⁵⁴ Storhaug (2000), s. 42

²⁵⁵ Kjelstadli (2003), s. 353

²⁵⁶ Byskatt for Stavanger 1915-1919 (for inntektsårene 1914-1918). Byarkivet i Stavanger

²⁵⁷ Bergsgård og Haaland (1999), s. 321

²⁵⁸ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1916-1917: Høykonjunkturen under 1. verdenskrig

²⁵⁹ Ibid

folk med fast løn.”²⁶⁰ Våren 1916 slo Statistisk Sentralbyrå fast at folk som ”arbeider i andres brød, lever dårligere, ganske betenkelig dårligere enn før.”²⁶¹

”Dyrtiden” ble også spesielt merkbar i Stavanger. Stavanger ble en av landets dyreste byer å leve i²⁶² - noe som blant annet gjenspeilte seg i de mange dyrtidsbidragene. Utdelingen av rabattmerker, som ble bevilget etter søknad og kunne brukes som betaling hos kjøpmennene, var høyere i Stavanger enn noe annet sted.²⁶³

Hjelmelandsgaten 1 ble rammet sent, men hardt, av dyrtiden. I krigens første år kunne Marie kompensere for prisøkningene med økte husleie- og losjisatser. Akutt boligmangel fra 1915 gjorde at det var mange såkalte ”husville” som var ute etter tak over hodet, og prisene føk i været.²⁶⁴ Myndighetene satte imidlertid i 1916 en effektiv stopper for muligheten til å ta seg bedre betalt ved å innføre husleiereguleringer for å forhindre at leieprisene skulle komme fullstendig ut av kontroll.²⁶⁵

Det var Arbeiderpartiet, med Adam Egde-Nissen i ordførerstolen, som innførte ordningen. Kommunevalget samme år hadde gitt dem 43,1 prosent av stemmene.²⁶⁶ Husleiereguleringene var et kraftig offentlig korreks som fikk umiddelbare konsekvenser for Marie.

I tabellen nedenfor ser vi at Maries nominelle skattepliktige inntekt og formue synker betraktelig i 1917.²⁶⁷ Omregnet til realinntekt og ditto formue med utgangspunkt i 2009-verdier, viser inflasjonsjusteringen en betydelig økonomisk nedgang.²⁶⁸

År	Nominell inntekt	Realinntekt (2009-verdier)	Nominell formue	Realformue (2009-verdier)	Konsumprisindeks (1998=100)
1914	900	43 512	9 000	435 115	2,6
1915	1 500	62 850	6 500	272 350	2,6
1916	1 900	66 342	8 500	296 792	3,6
1917	1 350	37 710	3 700	103 353	4,5
1918	1 050	20 950	3 700	73 824	6,3

²⁶⁰ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1916-1917: Høykonjunkturen under 1. verdenskrig

²⁶¹ Titlestad (1987), s. 50

²⁶² Ibid

²⁶³ Danielsen (1988), bd. II, s. 79

²⁶⁴ Skadberg, G. (2005), s. 70

²⁶⁵ Danielsen (1988), bd. II, s. 81

²⁶⁶ Skadberg, G. (2005), s. 70

²⁶⁷ Byskatt for Stavanger 1915-1919 (for inntektsåret 1914-1918). Byarkivet i Stavanger

Husleiereguleringen er den mest sannsynlige forklaringen på Maries inntektsfall. En alternativ forklaring kunne naturligvis vært en nedgang i antall pensjonatgjester, men dette er langt mindre sannsynlig. De årlige kommunale folketellingene opphørte etter 1915, og det finnes ingen oversikt over antall beboere eller pensjonatgjester i de tre siste krigsårene, men antall skatteyttere tilknyttet Hjelmelandsgaten 1 var stabilt under hele verdenskrigen (antall skatteyttere økte snarere med 2 i 1918). Arbeidsmarkedet var dessuten svært godt, hvilket gjorde det attraktivt å komme til byen. Disse måtte sågar ha et sted å bo. For de øvrige beboerne i Hjelmelandsgaten 1 pekte pilene videre kun oppover, med en inntektsstigning fra 1 073 kroner i 1914 til 2 893 kroner i 1918 i årlig gjennomsnitt.²⁶⁹

Marie var naturligvis ikke den eneste huseieren som ble rammet av husleiereguleringene. Kanskje var det også ”selveierbyen” Stavanger som svarte Arbeiderpartiet tilbake ved neste kommunevalg – godt hjulpet av ”bedehusbyen” Stavanger, som sikkert kunne styre sin begeistring for Arbeiderpartiets programfestede forslag om å ta bort religionsundervisningen i skolen.²⁷⁰ Arbeiderpartiet måtte i hvert fall nøye seg med 27 prosent av stemmene i 1919.²⁷¹

Marie, som både var huseier og kristen, ga vanligvis sin stemme til Venstre,²⁷² men dette året gjorde hun kanskje et unntak og stemte på partiet Huseierne. Interessegruppen, som dannet sitt eget parti i forkant av kommunevalget, hadde opphevelse av husleiereguleringene som sitt eneste mål og fikk 18,9 prosent av stemmene i Stavanger i 1919.²⁷³

Inflasjon og inntektssvikt hadde på få år forverret Maries økonomi radikalt. De oppsparte midlene hun hadde ved krigens begynnelse ble fortært av reelt verdifall og vanlig forbruk – skjønt det var få varer å få kjøpt i butikkene, og de som fantes kunne bare handles i begrenset kvanta.

I Julianes butikk ble vareutvalget mindre, mens konkurransen fra kooperativene vokste. Forbrukersamvirket fikk trolig forsterket sin markedsposisjon som følge av krisetiden, og allerede i 1917 var det kroken på døren for Julianes kolonialbutikk.²⁷⁴

²⁶⁹ Byskatt for Stavanger 1915-1919 (for inntektsåret 1914-1918). Byarkivet i Stavanger

²⁷⁰ Skadberg (2005), s. 73

²⁷¹ Ibid

²⁷² E-post fra Vesla Vetlesen 18.2.11

²⁷³ Johnsen (1983), s. 121

²⁷⁴ Byskatt for Stavanger 1915-1919 (for inntektsåret 1914-1918). Byarkivet i Stavanger

Kullinnskrenkninger ble innført over hele landet samme år,²⁷⁵ og i 1918 ble det utstedt rasjoneringskort for brød, mel, sukker og kaffe.²⁷⁶ Hver person fikk kjøpe 200 gram mel per dag - eller tilsvarende mengde brød - og inntil 1 kg sukker og 250 gram kaffe i måneden.²⁷⁷ Melk var stadig mangelvare. Køene var lange utenfor melkeutsalgene, og ikke alle fikk tak i den melken de trengte: ”Der går et stille tog igjennom byens gater”, skrev en journalist i Stavanger Aftenblad:

*”Det er en rekke bekymrede husmødre og ditto fedre, ungjenter og unggutter. Alle sammen lurer seg forbi hushjørnene med melkespannet enten innpakket i et papir eller også bortgjemt under sjalet eller trøyen; man lukker liksom øynene og drømmer at det ikke er noen andre enn meg som er ute etter melk.”*²⁷⁸

Matvaremangel og høyt prisnivå førte også til gradvise endringer i kostholdet. Forbruket av melkeprodukter, egg og kjøtt gikk ned, og vanlig margarin fikk en upopulær innbytter i hvaloljemargarinen – ”med de hvite små klumpene av harskt fett som klistret seg til ganen og måtte skrapes bort med fingeren.”²⁷⁹ Flere medisinerere mente at omleggingen i kostholdet førte til sykdom og viste til en påfallende stigning i antallet tilfeller av kolera og diaré.²⁸⁰ Bekymringen ble imidlertid snart avløst av en i omfang langt større trussel.

2.9.3 Spanskesyken

På tampen av krigen, den 3. april 1918, ble de første tilfellene av den livsfarlige influensaen spanskesyken registrert i Norge.²⁸¹

Spanskesyken skilte seg fra de årlige influensaepidemiene ved at viruset totalt endret arvemateriale, slik at få eller ingen hadde immunitet mot det. Godt utbygde jernbanenettverk og dampskipsruter sørget for at hele verden, med unntak av Russland og de fleste land i Afrika sør for Sahara, erfarte spanskesyken i mai, juni eller juli 1918. De mange krigsflyktningene og troppebevegelsene i Europa, USA, Afrika og Asia, er trolig også viktige faktorer for å forklare den relativt raske og omfangsrrike spredningen.²⁸²

²⁷⁵ Thuesen (1997), s. 306

²⁷⁶ Ibid, s. 308

²⁷⁷ Furre (1971), s. 88-89

²⁷⁸ Sirevåg (1979), s. 31

²⁷⁹ Molaug (1993), s. 46

²⁸⁰ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1916-1917: Høykonjunktoren under 1. verdenskrig

²⁸¹ Thuesen (1997), s. 308

²⁸² <http://www.ssb.no/samfunnsspeilet/utg/200501/07/>. v/ Sverre-Erik Mamelund.

Halvparten av Norges befolkning på 2,4 millioner ble sannsynligvis smittet, og mellom 13 000 og 15 000 mennesker mistet livet – i snitt rundt 150 mennesker hver dag.²⁸³ De fleste døde i løpet av fjerde kvartal 1918, men den høye dødeligheten varte langt inn i 1919.²⁸⁴ På verdensbasis mistet minst 50 millioner mennesker livet.²⁸⁵

Da spanskesyken nådde Stavanger, bevilget Stavanger kommune en halv flaske konjakk til hver familie i et desperat forsøk på å stoppe viruset.²⁸⁶ Det var brennevinsforbud i hele landet, og i Stavanger stod avholdssaken spesielt sterkt. Her var samtlige bevillinger for skjenking og salg av alkohol inndratt fra 1. januar 1918, med unntak av direktesalg av øl fra lokalene til Tou Bryggeri.²⁸⁷ I mangel av bedre botemidler, ble konjakk på resept også unntatt fra bestemmelsen, men den medisinske virkningen uteble.

Den 20. juli 1918 kom det dystre utfallet faretruende nær Hjelmelandsgaten 1, da 30 år gamle Paul Mjaavatn i Haukeligaten 11 ble den første i nabolaget som døde av spanskesyken.²⁸⁸

Det tok bare om lag 30 timer fra smitten ble overført til de første symptomene viste seg, og da feberen kom, inntraff døden gjerne i løpet av noen få timer. På tross av det raske forløpet, rakk viruset likevel å spre seg.²⁸⁹ Syv andre menn og seks kvinner tilknyttet St. Johannes menighet skulle miste livet før sykdommen ebbet ut på Storhaug i januar 1919.²⁹⁰

Spanskesyken var dramatisk, men kortvarig. Samtlige beboere i Hjelmelandsgaten 1 ble spart, men de slapp ikke unna den sykdommen som, tross mindre smittsom, tok livet av flest naboer og nordmenn på denne tiden. Bare i løpet av de seks månedene spanskesyken herjet rundt Hjelmelandsgaten 1, og tok livet av fjorten mennesker i omkringliggende hus og hjem, tok lungetuberkulose, eller tæring, livet av nesten dobbelt så mange.²⁹¹

²⁸³ Bøe (2007), s. 175

²⁸⁴ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1918-1919: Spanskesyken krevde 15 000 norske liv

²⁸⁵ <http://www.ssb.no/samfunnsspeilet/utg/200501/07/>. v/ Sverre-Erik Mamelund.

²⁸⁶ Skadberg (2005), s. 74

²⁸⁷ Austbø (2008), s. 86

²⁸⁸ www.digitalarkivet.no: Døde og begravede St. Johannes i Stavanger 1898-1919

²⁸⁹ Axelsen (1974), s. 5

²⁹⁰ www.digitalarkivet.no: Døde og begravede i Stavanger/ St. Johannes 1898-1919.

²⁹¹ Ibid

2.10 Sammendrag

- Boligmiljø og tilgang på tjenester i nærmiljøet

Da Johan B. Hansens hus i Hjelmelandsgaten 1 stod ferdig i 1899, framsto det som et stort hus sammenlignet med de horisontaldelte tomannsboligene som ble oppført på Storhaug omtrent på samme tid. Johan B. Hansen, hans kone Marie, og deres to barn, Anna og Peder, flyttet inn i en leilighet på 120 kvadratmeter. Vi vet lite om hvordan leiligheten deres var innredet, men den var trolig preget av datidens borgerlige overlesede stil, med statussymboler som piano, byster, familieklenodier og viftepalmer plassert i bestestuen – representasjonsrommet alle bedrestilte hjem måtte ha. Hjelmelandsgaten 1 hadde ikke bad, men det var få forunt. Trolig fantes det ”falldo”, som erstattet utedoen i nye hus. Ellers hadde de kakkelovner, parafinlamper, vedfyrt komfyr og innlagt vann, som vanlig var i hus av samme standard. Elektrisk lys kom til Stavanger i 1909 og til Hjelmelandsgaten 1 en gang før 1912. Gass til koking erstattet manges vedfyrte komfyrer i samme periode.

Etter at Johan B. Hansen døde, få år etter innflytting, startet Marie pensjonatvirksomhet i den rommelige leiligheten. På det meste var det 11 mennesker i Maries husholdning, egen familie inkludert. Sammenlignet med da familien på fire bodde her alene, ble det adskillig mer folksomt, men spesielt trangbodd var det likevel ikke, ettersom det var 7 disponible soverom totalt – 2 i selve leiligheten og 5 på loftet. I huset var det i alt 5 leiligheter, og i perioden 1900-1915 bodde det i snitt 25 mennesker her. Verken før eller siden har det vært flere beboere enn i 1905. Da hadde 35 mennesker adresse Hjelmelandsgaten 1.

Tjenestetilbudet i nærmiljøet var mangfoldig. Hvert gatehjørne hadde sin egen kolonialbutikk, og Maries søster, Juliane, hadde sin i kjelleretasjen i Hjelmelandsgaten 1. Flere spesialbutikker dekket alle behov forbrukerne måtte ha, og butikkene holdt lenge åpent. Forbrukerforeningene Økonom og Bikuben ble etablert tidlig i perioden. Stavanger ble samvirkebyen fremfor noen og Storhaug samvirkebydelen.

- Kompetanse og utdanningsmuligheter

Skolegang ble viktigere i denne perioden. 7-årig folkeskole for alle ble innført i 1889, med flere undervisningstimer og fag. Folkeskolen ble populær og fikk kapasitetsproblemer. Byggingen av Storhaug skole i 1902 reduserte plassproblemene og viste at kommunen satset på skolen. Det var ikke mange elever som søkte seg videre til middelskolen, men Anna og Peder var blant dem. Etter middelskolen gikk Peder 3 år i lære for å bli litograf. Deretter tok han sitt obligatoriske svennevandringsår i Tyskland, før han kom tilbake til Stavanger og fikk jobb som overtrykker. Anna tok ingen utdanning utover middelskolen. Kvinnens plass var i hjemmet, dersom hun lyktes å bli gift.

- . Rekreasjon og kultur

Barn skulle ikke bare gå mer på skole – de skulle også ha mer fritid. Det fantes imidlertid få organiserte tilbud, og gaten ble den viktigste fritidsarenaen. Kino ble svært populært, og byen hadde flere kinoer i drift. De voksnes sosiale omgang foregikk helst i hjemmene

- Sysselsetting og arbeidsvilkår/ Økonomiske ressurser og forbruksmuligheter

Førstemaskinist Johan B. Hansen tilhørte samfunnets middelklassesjikt da han ble huseier, men inntekten hans lå ikke langt over gjennomsnittet, og huset måtte i stor grad lånefinansieres. I Stavanger var selveierprosenten jevnt over høy – grunnet lave tomtepriser, lave byggekostnader, gode lånemuligheter og utleievirksomhet.

Da Marie ble enke, måtte hun supplere leieinntektene fra husets fire utleieleiligheter med pensjonatdrift for å opprettholde levestandarden. Pensjonatdrift var ellers en svært vanlig inntektskilde for enker.

Selv om det var mange pensjonater i byen, var det ikke problemer med å skaffe beboere. Tilstrømningen til Stavanger og den blomstrende skipsverfts – og hermetikkindustrien var stor, også av utenlandske arbeidere – som kunne tilby sårt tiltrengt kompetanse i den gryende industribyen. Til Maries pensjonat var det spesielt mange tyske litografer som fant veien.

Arbeidsforholdene til de tyske litografene, som hovedsakelig arbeidet i den mannsdominerte blikkemballasjeindustrien, var langt bedre enn for de kvinnene som foredlet råvarene på hermetikkfabrikkene. På hermetikkfabrikkene var det brislingfangsten som bestemte om det var arbeid å få, når arbeidsdagen skulle begynne, og når den skulle slutte. Råstoffavhengigheten og manglende regulering gjorde arbeidet på hermetikkfabrikkene svært uforutsigbart. I sommerhalvåret ble arbeidsuken gjerne lenger enn de 60 timene som utgjorde en normalarbeidsuke i skipsverftsindustrien, men mens akkordlønn bare utgjorde et tillegg til den faste timelønnen for mennene på verftet, var akkordlønn det eneste kvinnene på hermetikkfabrikkene ble tilbudt. Utenfor sesongen, i vinterhalvåret, og når fisket sviktet, måtte Maries kvinnelige pensjonærer i hermetikkindustrien finne seg annet å gjøre. Ved innføring av ulykkes- og sykeforsikring, henholdsvis i 1894 og 1909, samt 8-timers dagen i 1919, ble arbeidslivet både tryggere og kortere for folk flest.

Første verdenskrig innebar en høykonjunktur for hele det nøytrale Norge. Bedriftene skrek etter arbeidskraft og lønningene økte i været. I Stavanger ble ”jobbetiden” særlig merkbar. Økt betalingssevne blant folk flest, gjorde at Marie kunne tillate seg å sette opp losji- og leieprisene. Med krigen fulgte også vareknapphet, og ettersom pengene satt løst hos mange, ble prisstigningen formidabel. De fleste opplevde derfor at utgiftene steg mer enn inntektene. ”Dyrtiden” ble også spesielt merkbar i Stavanger. For å hindre at den skulle bringe husleieprisene helt ut av kontroll, ble det innført reguleringer i leiemarkedet mot slutten av krigen. Husleiereguleringene satte punktum for Maries velferdsdager.

Rasjonering av flere matvarer og brensel ble innført mot slutten av krigen, uten garanti for at varene var å oppdrive. I butikkene ble vareutvalget dyrt og dårlig. Kooperativene klarte seg bedre enn private enkeltstående kolonialkjøpmenn, og mot slutten av perioden fant Juliane det ikke lenger regningssvarende å drive butikken sin i Hjelmelandsgaten 1.

- Politiske ressurser og demokratiske rettigheter

Fordi hun hadde inntekt, fikk Marie stemmerett før allmenn stemmerett for kvinner ble innført i 1913 – først ved kommunevalg, etter lov av 1901, og deretter ved stortingsvalg, etter lov av 1907.

- Familie og sosiale relasjoner

Barnekullene begynte å bli mindre fra århundreskiftet og det gjaldt også for Hansen-familien, som talte to barn. Maries søster, Juliane Fürst, rakk bare å få ett barn, før hun ble enke. Kort tid etter led Marie samme skjebne. Det var langt større sjanse for å bli enke enn enkemann. Maries datter Anna giftet seg i denne perioden og fikk en sønn, men ble etter kort tid skilt. Skilsmisse var svært uvanlig og medførte stor sosial skam.

- Helse og tilgang på medisinsk behandling

Julianes datter, Kathrine Antoinette Fürst, ble født i Hjelmelandsgaten 1 i 1900, med en forventet levealder på 55,2 år. Som gutt kunne utsiktene forkortes med fire år. Smittsomme sykdommer og høy barnedødelighet er hovedforklaringene på den lave levealderen. Spanskesyken var en av disse svært smittsomme sykdommene som satte sitt preg på slutten av perioden, og på Storhaug var det 14 mennesker som bukket under for sykdommen. Beboerne i Hjelmelandsgaten 1 slapp unna. Tuberkulose, eller tæring, var imidlertid en konstant trussel, som det skulle vise seg å bli langt vanskeligere å unngå.

3 1920-1940

3.1 Tæring

3.1.1 Oppblomstring og omfang

Tæring, brystsyke, sott, den hvite pesten – er alle benevnelser på sykdommen som fikk sin blomstringstid i Europa, etter at Svartedauden hadde herjet rundt på 1300-tallet. Ingen kan si med sikkerhet når tuberkulosen kom til Norge, men på 1800-tallet begynte man å snakke om en folkesykdom,²⁹² og rundt 1900 var tæring årsaken til hvert femte dødsfall her i landet.²⁹³ Omtrent halvparten av de som var registrert tuberkuløse rundt århundreskiftet døde senere av sykdommen.²⁹⁴

Bedre plass, og økt kunnskap om ernæring og hygiene, førte til en gradvis retrett etter århundreskiftet, men fordi behandlingstiltakene hadde begrenset effekt i den første halvdel av 1900-tallet, forble lungetuberkulose, eller tæring, en svært fryktet diagnose.²⁹⁵

3.1.2 Angst og avmakt

I Marius Bratts selvbiografiske novelle får vi et innblikk i hvor redselsfullt det kunne oppleves å bli rammet av sykdommen:

”Det var i ham. Alt skreg i ham: Tæring! Tæring! Alle skreg til ham: Tæring, tæring! Stadig blev han gjennempisket med dette ene ord. Stadig svæved det for ham. Han saa og hørte det i alt. Saa det i de medlident betragtede blikke, som folk sendte mot ham. Hørte det i hver undvigende sætning. (...) Og forsøgte han med en kraftløs anstrængelse at tænke, saa kom dette ord og stængte. Tæring, tæring, lød det. Saa han en blomst, og han glæded seg over duften og pragten, stod der med ildlysende bogstaver, som brændte og sved sig ind i øinene hans: Tæring!

(...) ”Gaa til doktoren! Gaa til doktoren! Som om det kunde hjælpe! Han sa til dem alle: ”I morgen, i morgen skal jeg gaa!” Men når morgendagen kom, hadde han ikke mod. (...) Uger og maaneder gikk. Værre og værre blev det. Tilsidst maatte det ske. (...)

²⁹² Karlsen og Skogheim (1990), s. 13-16

²⁹³ Bore (2007), s. 129

²⁹⁴ Karlsen og Skogheim (1990), s. 60

²⁹⁵ www.ssb.no: Statistikk mot år 2000, 1924-1925: ”Tuberkulose – et stort folkehelseproblem”

Det var en gammel, hyggelig udseende herre. Efter å ha banket og lyttet paa de forskjellige dele af det menneskelige legeme, sa han langsomt, ikke uden en viss bevægelse: "Ja, ja, min unge ven, det er ondt at si det; men det er bedst baade for Dem og andre, ser De, at De faar høre sandheden; ti De skal vide, min unge ven, at uvished er værre end vished. Og skjønt det gjør mig meget ondt at maa si Dem dette, saa maa det til. Det er som De vel alt har anet det. Det er tæring."

Noget der lignet en hulken, trængte sig frem af den tæringssyges bryst. (...) Det var stille en lang stund. Da sa han anstrængt: "Hvorlænge tror De jeg har igjen at leve, doktor?" "Det er vanskelig at si det, unge ven, kanskje en uge, kanskje i aarevis." "Ja, ja, adjø og tak da, hr. doktor." Han rakte frem en mager, udtæret haand. "Adjø, adjø." Doktoren fulgte ham ud i entreen. Han klappede ham medlidende paa skulderen og sa: "Min stakkels unge ven, De maa ikke miste modet." Da kom det saart og brudt: "Det har jeg alt mistet, doktor!" Han vakled i ørsken nedover trapperne. Fryd dig ved livet! Tæring, tæring, tæring! Disse ord sang og suste om hinanden for ørene hans. Han blev vist gal! Ja, han var det alt!"²⁹⁶

Forfatteren selv døde av sykdommen i 1918, 23 år gammel.²⁹⁷ Novellesamlingen han etterlot seg, *Fraa Dybet*, uttrykker det vi må anta mange tuberkuloserammede måtte gjennomleve: fortvilelse, ensomhet, stigmatisering, avmakt, og angsten for døden - som slo tilbake med full kraft etter et øyeblikks forglemmelse.

3.1.3 Smittevei og sykdomsforløp

Det var en av de store legeskikkelsene i medisinen historie; den tyske legen og mikrobiologen Robert Koch, som i 1882 påviste at tuberkulose er en bakteriell infeksjon som overføres med dråpesmitte når syke individer hoster eller nyser.²⁹⁸ De bakterieholdige smådråpene kan holde seg svevende i luften i opptil tre måneder.²⁹⁹

Når dråpene trenger inn i lungene forårsaker de en lokal infeksjon. Denne såkalte primærinfeksjonen gir ofte ingen symptomer, men tuberkelbasillene kapsler seg inn og blir værende i kroppen livet ut. Hos noen utvikles sykdommen videre til aktiv tuberkulose, enten umiddelbart eller ved senere reaktivering, kan hende etter flere år. I slike tilfeller vil skadene i lungene bli mer omfattende.³⁰⁰ Mistanken om aktiv tuberkulose kom gjerne snikende, med vedvarende feber, som ikke nødvendigvis var så høy, men som heller ikke ville slippe taket. Nattsvette var enda et dårlig tegn. Avmagring, hoste og blodig oppspytt, levnet til slutt liten tvil om hvordan det stod fatt.³⁰¹

²⁹⁶ Karlsen og Skogheim (1990), s. 53-55

²⁹⁷ Ibid

²⁹⁸ Ibid, s. 18

²⁹⁹ Ibid, s. 124

³⁰⁰ Bore (2007), s. 120-121

³⁰¹ Karlsen og Skogheim (1990), s. 55

”Den lungesjuka føler seg kald om kvelden, varm om morgonen, og sveitten som pressar seg fram, er meir til plage for han enn varmen. Oppspyttet er mangfaldig, stemmen hes, halsen lett bøygd, fingrane tynne, men ledda noko opphovna og knokane stig påfallande sterkt fram av di blautdelane er tærte vekk. Neglene på fingrane og tærne er krumme, underlivet flatt og rynka, nasen spiss og tynn, kinnbeina framståande og kinna raudpletta. Auga ligg djupt i skallen og er glinsande. Hudfargen er bleik, blygrå, og dei slappe kinna ligg rundt tennene som hos ein som ler. Kort sagt er andletet som på eit lik. Det same er kroppen elles, mager, avpilla, skulderblada stikk fram som fuglevenger.”³⁰²

Slik beskrev legen Claudius Galenos (Galen) en tæringssyk pasient som lå for døden på rundt år 100. På begynnelsen av 1900-tallet, nesten 2 000 år senere, beskriver Dr. Oscar Nissen oppgittheten han kjenner overfor sykdommen, som fremdeles fortærer menneskene den rammer – i en ofte langsom og pinefull prosess:

”Trøstesløse billede, end det en tæringssyk frembyr fra den stund han først angripes til den han drar sit siste tunge åndedræt, er vanskelig at finde. (...) Det er med tæringssyke som med martyrene i gamle dager – de kastes for vilde dyr for at slites i filler og død”.³⁰³

Når døden først kom, skjedde det ved kvelning. Slimet hopet seg opp og stengte til slutt for luftveiene.³⁰⁴ Den mest brutale måten å bli kvalt på var ved såkalt blodstyrting. Blodet strømte ut, og man ble kvalt i sitt eget blod i løpet av få minutter. Blodstyrting var den tæringssykes og pleiernes største frykt, og de som hadde sett det glemte det aldri.³⁰⁵

3.1.4 Hvem ble rammet?

Tuberkuloseepidemien i Norge rammet alle samfunnslag, men undersøkelser viser, ikke overraskende, at flest liv gikk tapt der hvor levekårene var dårligst fra før. Mangel på plass, hygiene og næringsrik mat gjorde det lettere for tuberkelbasillene å spre seg og påføre skade. Den sosiale stigmatiseringen som fulgte med ”fattigmannssykdommen” gjorde at mange forsøkte å skjule at de var syke så godt de kunne.³⁰⁶

Unge mennesker mellom 15 og 35 år var særlig i faresonen,³⁰⁷ og det var flere kvinner enn menn som døde i ung alder³⁰⁸ - kanskje som følge av at de utsatte seg mer for smitte ved å stelle de som var syke.

³⁰² Karlsen og Skogheim (1990), s. 13

³⁰³ Ibid, s. 33

³⁰⁴ Ibid, s. 103

³⁰⁵ Ibid, s. 94

³⁰⁶ Ibid, s. 65-70

³⁰⁷ www.ssb.no: Historisk helsestatistikk: ”Dødsårsaker 1850-2004”

³⁰⁸ Bore (2007), s. 129

Julianes datter, Kathrine, var 16 år da hun ble syk av tæring.³⁰⁹ Hun visste godt hva sykdommen innebar. Da Kathrine var åtte år ble Therese Jacobsen i første etasje tæringssyk. Vedkommende som utførte den kommunale folketellingen i området noterte seg da at den 38-årige firebarnsmoren var ”sygelig stadig”, og at hun trengte ”stadig Hjælp i Huset, da hun er svag.”³¹⁰ ”Huset” var en 40 kvadratmeter stor leilighet i Hjelmelandsgaten 1 og hjemmet til to voksne og fire barn.³¹¹

Thereses eldste datter, Sunniva, var jevn gammel med Kathrine. Begge gikk på Storhaug skole, og de var kanskje også sammen om å passe den yngste, Ruth, når moren ikke orket.³¹² Selv om alle visste at sykdommen smittet fra menneske til menneske, var skikk og bruk ofte sterkere enn kunnskap,³¹³ og det samme gjaldt nok i mange tilfeller også for vennskap. Da Kathrine selv ble syk, tenkte hun trolig tilbake på denne tiden og husket nok godt den 9. juli i 1910 da Therese Jacobsen skulle ”begraves kl 1 fra hjemmet”³¹⁴ etter å ha vært ”sengeliggendes fra Nytår”.³¹⁵

Når folk døde hjemme, stod kisten med den døde åpen i stuen frem til begravelsesdagen. Da møtte familie, naboer og venner opp i hjemmet til den avdøde.³¹⁶ Etter at presten hadde forrettet denne julidagen, ble kisten med fru Jacobsen trolig fraktet som sedvanlig i likvognen til kirkegården, etterfulgt av likfølget, med bedemannen i front,³¹⁷ mens kirkeklokkene fra den nye Johanneskirken ringte.

1.3.5 Botemidler og behandlingstilbud

Året etter fikk Stavanger sin egen tuberkuloseforening.³¹⁸ I tillegg til å hjelpe de som var rammet av tuberkulose med mat, klær og andre livsfornødenheter, var tiltak for å forbedre hygienen i hjemmene en hovedoppgave for foreningen. Det var foreningens sykepleiere som kontrollerte at de hygieniske forordninger ble fulgt.³¹⁹

³⁰⁹ Manntall St. Johannes. Folketelling 1916. Byarkivet i Stavanger

³¹⁰ Manntall St. Johannes. Folketelling 1909. Byarkivet i Stavanger

³¹¹ Ibid

³¹² Manntall St. Johannes. Folketelling 1907. Byarkivet i Stavanger

³¹³ Karlsen og Skogheim (1990), s. 58

³¹⁴ www.digitalarkivet.no: Døde og begravde St. Johannes i Stavanger 1910.

³¹⁵ Manntall St. Johannes. Folketelling 1911. Byarkivet i Stavanger

³¹⁶ Sivertsen (1997), s. 69

³¹⁷ Ibid

³¹⁸ Storhaug (1997), s. 176

³¹⁹ Ibid

Den ”avskyelige og smittefarlige spytteskikk”³²⁰ måtte til livs, og egne spytteflasker for tuberkuløse ble introdusert. Disse måtte tømmes etter bruk, innholdet skulle kokes og deretter graves ned for å unngå spredning.³²¹ Det å se til at de syke ikke sov i samme seng som søsken eller foreldre var dessuten av største viktighet - skjønt i Stavanger var dette ”meget sjeldnere” på grunn av byens ”relative utmerkede boligforhold og dens jevne velstand”.³²²

Utbredelsen av tuberkulose og andre epidemiske sykdommer førte til et stort behov for behandlingsinstitusjoner. Da den fryktede ”kombinerede indretning” - en heller tvilsom kombinasjon av sykehus, sinnssykeasyl, fattighus og tvangsarbeideranstalt - ble erstattet av et nytt og moderne kommunalt sykehus, allerede i 1897, ble det oppført en egen epidemibygning med 20 senger, samt en brakke med plass til 16 senger, beregnet på pasienter som led av tyfus eller tuberkulose.³²³

Med hjemmel i tuberkuloseloven av 1900, kunne Kathrine og andre tæringssyke tvinges til behandling³²⁴ - på sykehus, eller på spesialopprettede institusjoner i mer landlige omgivelser. Loven hadde to formål: Den ”skulle verge de friske mot de syke og gjøre de syke friske”.³²⁵

De som det fremdeles var håp for ble, hvis det var plass, sendt til behandling på sanatorium. Sanatoriene lå ofte langt borte fra der pasientene bodde.³²⁶ Her ble de isolert fra familie og venner - i en gjennomsnittlig periode på fem-seks måneder - en tilværelse de ble oppfordret til å videreføre så langt som råd var når de kom hjem.³²⁷

Livet på sanatoriet fulgte en streng timeplan - som kunne være både ensformig og triviell. I tillegg til timelange liggekurer ute, sommer som vinter, besto behandlingen av lett aktivitet, faste måltider og søvn. Tanken bak var at de tæringssyke først og fremst behøvde god ernæring og en blanding av hvile og bevegelse i friluft.³²⁸ I tiår etter tiår var såkalt ”kuring” den eneste behandlingen som fantes.³²⁹

³²⁰ Karlsen og Skogheim (1990), s. 29-30

³²¹ Ibid, s. 61

³²² Storhaug (1997), s. 176

³²³ Danielsen (1988), bd. II, s. 218

³²⁴ www.ssb.no: Historisk helsestatistikk: ”Dødsårsaker 1850-2004”

³²⁵ Bøe (2007), s. 167

³²⁶ Karlsen og Skogheim (1990), s. 78

³²⁷ Bøe (2007), s. 168

³²⁸ Bøe (2007) s. 122

³²⁹ Karlsen og Skogheim (1990), s. 78

I 1920-årene ble ”blåsing” en del av behandlingstilbudet på sanatoriene. Gjennom en hul nål, som ble stukket inn gjennom brystveggen, ble luft blåst inn i lungesekken, slik at det naturlige vakuemet ble borte og den syke delen av lungen falt sammen. På denne måten skulle sårene, som dannet hulrom i lungene, bli mindre.³³⁰

I de tilfellene der den tuberkuløse lungen hadde vokst seg fast til lungesekken, måtte den først brennes løs. Operasjonen ble kalt for *kaustikk*, og var ofte svært smertefull, men det var et lite inngrep sammenlignet med ”storoperasjonen” som ble utført dersom sammenvoksingen mellom lungen og lungesekken var større. Opptil ti-elleve ribbein ble helt eller delvis fjernet i de verste tilfellene. ”Storoperasjonen” reddet liv, men mange unge opplevde det omfattende inngrepet som rene mishandlingen og våget knapt å vise seg fram etterpå.³³¹

Pasientene ble veid et par ganger i måneden, og vekten var en indikasjon på hvor bra eller dårlig det stod til. En stadig vektreduksjon kunne være ensbetydende med snarlig død.³³² Dersom bedringen uteble, fikk pasienten ofte en såkalt ”flyttemelding”. For mange var det å bli sendt videre til et tuberkulosehjem det nærmeste de kunne komme en dødsdom.³³³ Tuberkulosehjemmene var flere i antall og lå gjerne i nærheten av bygder og tettsteder, slik at de syke fikk nærhet til familien i det som kunne bli den siste tiden. Her ble det kun tilbudt ”kuring”, og for de fleste var det utilstrekkelig.³³⁴

Kathrine var også på institusjon i flere år.³³⁵ Kanskje var hun en av de mange tæringssyke i Stavanger som ble hentet av den beryktede ”smittevogna”³³⁶ og kjørt til det nye tuberkulosehjemmet i Ramsvig. Tuberkulosehjemmet i Ramsvig ble åpnet den 16. desember 1916 av Stavanger sanitetsforening og utvidet i 1920 med en friluftsskole for tuberkulosetruede jenter.³³⁷

³³⁰ Karlsen og Skogheim (1990), s. 85-87

³³¹ Ibid

³³² www.ssb.no: Historisk helsestatistikk: ”Dødsårsaker 1850-2004”

³³³ Karlsen og Skogheim (1990), s. 78

³³⁴ Ibid

³³⁵ E-post fra Tove Bøttger Hebak 1.2.11

³³⁶ Sivertsen (1997), s. 63

³³⁷ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 167

”Kuring” på Ramsvig Tuberkulosehjem³³⁸

Få år senere, den 19. januar 1923, begynte det å brenne i tuberkulosehjemmets hovedbygning.

Avisen *I. mai* skrev samme dag:

”Ramsvig tuberkulosehjem nedbrændt i dag. De syke ble reddet ut i siste øieblik. Ildens opkomst skyldes at det tok fyr i en gryte med bonemasse. Brandvæsenet stod maktesløse. Skaden dreier seg om ca. 200 000 kroner. Patienterne har mistet alle sine eiendele.”³³⁹

Tre uker senere, den 8. februar 1923, døde Kathrine Antoinette Fürst, på loftsrommet sitt i Hjelmelandsgaten 1³⁴⁰ - i huset hvor hun ble født nesten 23 år tidligere. Juliane, som mistet sitt eneste barn, skal ha blitt hvit i håret nærmest over natten.³⁴¹

3.2 Bo bedre

Frykten for tuberkulose bidro til at stadig flere tok til orde for at boligens utforming og innredning måtte endres. Det var åpenbart at de trange og fuktige kjellerleilighetene mange med dårlig råd måtte ta til takke med var direkte helseskadelige å bo i, men også blant de bedrestilte var det visstnok rom for forbedringer. De mange, tunge, voluminøse møblene og tekstilene, de mørke fargene, og det at leilighetene ble utformet med vekt på representasjon, ble møtt med kritikk fra leger, så vel som samfunnsreformatorer.³⁴²

³³⁸ Austbø (2008), s. 384

³³⁹ Sivertsen (1997), s. 66

³⁴⁰ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 3.2.11

³⁴¹ Ibid

³⁴² Rogan (1999), s. 153

Den svenske sosialreformatoren og forfatteren Ellen Key, som i utgangspunktet avskydde sin samtids borgerlige innredningsstil, kritiserte ikke bare tidens omgangsformer med store middagsselskaper og ritualiserte visitter og gjenvisitter, som krevde store arealer for representasjon. Hun kritiserte også de overmøblerte mørke hjemmene ut fra et hygienisk og helsemessig perspektiv. Inspirert av oppdagelsen av mikroorganismene og de ultrafiolette strålenes betydning for helsen, påpekte Key at det måtte legges større vekt på de sanitære forholdene i hjemmene. Soverommene burde blant annet ha støvfrie møbler, lette gardiner, vaskbare linoleumsmatter og morgensol.³⁴³

Keys ideer ble spredt gjennom bøker, tidsskrifter og utstillinger og fikk etter hvert stor betydning for den videre utviklingen av hus og hjem. Boken hennes, *Skönhet för alla*, som kom ut i 1918, satte familiens ve og vel i sentrum, på bekostning av de representative funksjonene, og ble snart en bestselger. Gradvis ble boligene endret i retning av flere soveværelser, færre stuer og lettere møblering.³⁴⁴

Det ble også vanligere med bad og wc,³⁴⁵ men så tidlig som i 1918 hadde bare 17 prosent av Stavangers innbyggere tilgang til vannklosett,³⁴⁶ og det kan bare spekuleres i om beboerne i Hjelmelandsgaten 1 var blant dem. 20 år senere var tallet oppe i 75 prosent, men fortsatt måtte en fjerdedel av byens befolkning klare seg uten.³⁴⁷ Da hadde imidlertid Marie fått wc på plass for lengst.³⁴⁸

Nok soverom hadde Marie alt tidlig i 1920-årene. Både Anna og Peder hadde omsider forlatt barndomshjemmet, og de som var igjen fikk større plass til seg og sitt. Tendensen gjorde seg gjeldende over hele byen og i landet for øvrig. Et tilfeldig utvalg av mer enn 600 familier i Stavanger, som i 1900 hadde gjennomsnittlig litt under to rom hver til disposisjon, hadde i 1920 fått tre rom å utfolde seg på.³⁴⁹

³⁴³ Rogan (1999), s. 153

³⁴⁴ Ibid

³⁴⁵ Ibid

³⁴⁶ Danielsen (1988), bd. II, s. 209

³⁴⁷ Ibid, s. 210

³⁴⁸ E-post fra Vesla Vetlesen 24.2.11

³⁴⁹ Bergsgård og Haaland (1999), s. 310

Når det gjaldt tilgang på eget kjøkken, skilte Stavanger seg derimot negativt ut blant de store byene. I Kristiania hadde over 90 prosent av leilighetene kjøkken i 1920, mens det kun var tilfellet for 72 prosent av leilighetene i Stavanger.³⁵⁰ Hjelmelandsgaten 1 trakk snittet opp med kjøkken i samtlige leiligheter.³⁵¹ Marie og Juliane, som nå var alene, fant imidlertid ut at de like gjerne kunne dele et og flyttet etter hvert sammen i Maries leilighet.³⁵²

3.3 Nye bånd

Helt alene var de to søstrene likevel ikke.

Høsten 1917 giftet Maries datter, Anna, seg for andre gang og flyttet til Kristiania. Sønnen Willi, som hadde begynt i andre klasse på Storhaug skole, ble imidlertid igjen hos sin mormor Marie og ”tante Julie” i Hjelmelandsgaten 1. Her hadde han sitt eget rom på loftet.³⁵³

*Juliane Fürst og Marie Hansen*³⁵⁴

Annas nye ektemann var nabogutten Jens Theodor fra Jærgata 10.³⁵⁵ Vielsen fant sted hos byfogden i Kristiania.³⁵⁶ Jens Theodor Christensen jobbet som herrefrisør i Oslo, og han og Anna leide seg etter hvert en 2-romsleilighet på Lørenskog. Våren 1918 ble Gerd Charlotte født, og to år senere kom Lillemor.³⁵⁷

³⁵⁰ www.ssb.no: Historisk statistikk: ”Folketellingen 1920. Fra småhus til bygård og villa”

³⁵¹ 21/11-1899, branntakstprotokoll nr. 14, s. 331a-b. Statsarkivet i Stavanger

³⁵² Samtale med Vesla Vetlesen 9.12.10

³⁵³ E-post fra Tove Bøttger Hebak 31.1.11

³⁵⁴ Privateie

³⁵⁵ www.digitalarkivet.no: Folketelling Stavanger 1910

³⁵⁶ www.digitalarkivet.no: Fødte og døde Lørenskog i Skedsmo 1918

³⁵⁷ E-post fra Tove Bøttger Hebak 12.4.2011

Peder reiste også som sin søster til Kristiania, men ikke for å gifte seg. Han skulle begynne på Statens Kunstakademi, hvor han hadde fått stipend.³⁵⁸ Mens han studerte ved Kunstakademiet, hvor han blant annet hadde Chr. Krogh som lærer, møtte han Sigrid.³⁵⁹

Sigrid var i utgangspunktet ingen byjente. Hun var bondedatter fra storgården Øvre Berger på Jevnaker³⁶⁰ og en ressurssterk ung dame. ”Udmerket god” var karakteren presten ga henne på konfirmasjonsdagen, den 6. oktober 1912.³⁶¹ Senere tok hun utdanning i søm og hagebruk.³⁶²

*Øvre Berger på Jevnaker*³⁶³

Sigrid Berger og Peder Håkon Jarl Hansen giftet seg 22. november 1919 på Jevnaker, henholdsvis 21 og 29 år gamle. Peder oppgir da at han er kunstmaler av yrke.³⁶⁴

Bildet til høyre av en død kråke malte han året før.³⁶⁵

³⁵⁸ Andreassen (1987), s. 79

³⁵⁹ Ibid, s. 81

³⁶⁰ Vetlesen (2008), s. 12

³⁶¹ www.digitalarkivet.no: Konfirmerte i Jevnaker 1912

³⁶² Vetlesen (2008), s. 12

³⁶³ Gjerde (2005), s. 12

³⁶⁴ www.digitalarkivet.no: Ekteviiede i Jevnaker 1919

³⁶⁵ Privateie

Som jente i en søskenflokk på tolv, hadde Sigrid verken riktig kjønn eller rang i rekken til å overta gården. Åtte av Sigrids søsken, som heller ikke hadde arverett, forlot hjemstedet og hjemlandet, i likhet med nær én million andre nordmenn i siste halvdel av 1800-tallet og de første tiårene av 1900-tallet. Store søskenflokker, og lite tilgjengelig jord, gjorde at mange valgte å søke lykken andre steder. Håpet om ”bedre fortjeneste” var også årsaken til at Sigrids søsken reiste,³⁶⁶ men den amerikanske prærien var nå i stor grad oppdyrket, og syv av Sigrids søsken valgte å dra til Canada,³⁶⁷ hvor det ennå var ledig jord å oppdrive.³⁶⁸

Tilbake på Øvre Berger var eldste broren Ole, som var odelsgutt,³⁶⁹ men en liten del av gården, den tidligere husmannsplassen Grane, ble tilbudt Sigrid og Peder.³⁷⁰ Bruket ble kjøpt for lånte midler, og materialer til nødvendig utbedring av huset fikk de kjøpt på kreditt.³⁷¹

Snart ble Johan Bernhard, oppkalt etter sin farfar, født. Med få års mellomrom, kom også Helge og Ingeborg.³⁷²

*Sigrid og Johan Bernhard på Grane*³⁷³

³⁶⁶ www.digitalarkivet.no: Emigranter fra Oslo 1867-1930

³⁶⁷ E-post fra Vesla Vetlesen 23.3.11

³⁶⁸ Canada Agency (1906), s. 1

³⁶⁹ www.digitalarkivet.no: Folketelling for Jevnaker 1910

³⁷⁰ Vetlesen (2008), s. 12

³⁷¹ Gjerde (2005), s. 14

³⁷² Vetlesen, (2008), s. 12

³⁷³ Gjerde (2005), s. 15

Økonomien var stram, og Sigrid og Peder måtte streve hardt for å få endene til å møtes.³⁷⁴ Med en ku, noen høner, og en gris, samt litt grønnsaksdyrking, var det ikke lett å brødfø en familie på fem. Peders inntekter som kunstmaler gjorde heller ikke mye av seg, og for å spe på disse, jobbet han som grafiker og ukependlet til et trykkeri i hovedstaden.³⁷⁵ Tidene hadde forandret seg til det verre, og inntjeningsmulighetene var færre - også i industribyen Stavanger.

3.4 Krisetid

3.4.1 Kriseåret 1921

Stavanger var ved inngangen til 1920-tallet en moderne industriby, med om lag 40 000 innbyggere. Den økonomiske framgangen byen hadde opplevd siden 1880-årene var imidlertid nesten utelukkende basert på hermetikkindustrien.³⁷⁶

I en stor artikkel i *Stavanger Aftenblad* 27. mars 1920, ble strukturen i Stavangers næringsliv tatt opp til grundig drøfting under overskriften "Byen som staar paa ett ben". Avisen var særlig opptatt av den omfattende nyetableringen i hermetikkindustrien, som hadde foregått under verdenskrigen, uten en tilsvarende økning i produksjonen, og advarte mot den fare som lå i det store fabrikkantallet og den ensidige avhengigheten av hermetikkindustrien for byens næringsliv. Artikkelen avsluttet med følgende formaning:

*"Men selv om det ikke ligger nogen øieblikkelig ulykke foran os, bør det være byens og borgernes plikt, at ha for sig faren ved at Stavanger økonomisk og industrielt er halt og søge at modarbeide den. Byen vil ha bedre chancer i kapløpet, hvis den er harmonisk utviklet."*³⁷⁷

Under verdenskrigen ble det bygd 100 nye hermetikkfabrikker, derav 43 bare i Stavangerregionen.³⁷⁸ Det stadig økende antallet hermetikkfabrikker, kombinert med forbedrede produksjonsmetoder, førte til en betydelig utvidelse av hermetikkindustriens kapasitet, men få tok hensyn til at selve basisingrediensen, brislingen, var et ukontrollerbart, og stadig knappere, råstoff.³⁷⁹

³⁷⁴ Vetlesen (2008), s. 12

³⁷⁵ Gjerde (2005), s. 14

³⁷⁶ Johnsen (1983), s. 111

³⁷⁷ Danielsen (1988), bd. I, s. 128

³⁷⁸ Hovland og Næss (1987), s. 104

³⁷⁹ Bang-Andersen (1985), s. 82

Misforholdet mellom et økende antall fabrikker og redusert fangstmengde førte til at produksjonskostnadene gikk opp. Uheldigvis skjedde denne utviklingen samtidig med at en konjunkturkrise av internasjonalt omfang nådde Stavanger høsten 1920.³⁸⁰ Den sterke prisstigningen fra krigen og de første etterkrigsårene ble avløst av et sterkt prisfall, som følge av at de krigførende nasjonene satt inne med enorme overskuddslagre av hermetikk.³⁸¹ Et mettet marked resulterte i at inntjeningen, som fra før var under press på grunn av økte produksjonskostnader, ble sterkt redusert.³⁸²

Før 1920 kunne det ”halte” stavangerske næringslivet støtte seg til skipsverftsindustrien, men denne industrien ble enda hardere rammet av konjunkturomslaget.³⁸³ Et sterkt fall i fraktratene etter krigen, uten særlig nedgang i driftsomkostningene, gjorde skipsfarten ulønnsom og i mange tilfeller direkte tapsbringende. Mange skip ble derfor brakt i opplag, med den konsekvens for skipsverftene at ordretilgangen sank dramatisk. Allerede våren 1921 lå ti av byens dampskip i bøyene; 22 prosent av byens samlede flåte. Snart ble disse, og flere andre skip, solgt.³⁸⁴

Skipsverftsindustriens konkurransevne ble ytterligere svekket av en radikal stigning i reallønnen. I industrien steg reallønnen med rundt 80 prosent fra 1914 til 1922, langt sterkere enn i alle andre land. Lønnsøkningen drev kostnadsnivået opp og gjorde det mindre regningsvarende for redere å få bygget og reparert skipene sine her.³⁸⁵

Lønnsomheten sank med andre ord i begge av byens to hovednæringer, spredte seg til de fleste andre,³⁸⁶ og stigende arbeidsløshet ble en uunngåelig konsekvens.

I hermetikkindustrien steg arbeidsledigheten som en paradoksal følge av at stadig flere ble tilbudt jobb, grunnet et økende antall fabrikker, men for en stadig kortere periode av gangen, ettersom råstoffmengden ikke lenger var den samme. Resultatet ble økt sysselsetting i en avkortet sesong, etterfulgt av en tilsvarende økt arbeidsløshet.³⁸⁷

³⁸⁰ Bang-Andersen (1985), s. 82

³⁸¹ Austbø (2008), s. 32

³⁸² Storhaug (1981), s. 63

³⁸³ Storhaug (1981), s. 95

³⁸⁴ Ibid, s. 89

³⁸⁵ Ibid, s. 74-75

³⁸⁶ Danielsen (1988), bd. II, s. 114

³⁸⁷ Storhaug (1981), s. 61-62

De ansatte på skipsverftene, og i jern- og metallindustrien for øvrig, opplevde på sin side en sjokkartet nedgang i sysselsettingen. Mens det i 1920 var gjennomsnittlig 42 arbeidere som periodevis stod uten arbeid, steg tallet til 274 i 1921.³⁸⁸

Etter folketellingen i 1920 var 2,9 prosent av byens befolkning arbeidsløse. I den voksne befolkningen utgjorde de arbeidsløse 4,2 prosent. For menn var prosentandelen 9,2.³⁸⁹ På Stavanger Arbeidskontor medførte dette at der i snitt var 613 registrerte arbeidsledige menn og kvinner i 1920. Gjennomsnittet økte til 1509 i 1921.³⁹⁰ Knappt noen by i landet merket krisen kraftigere.³⁹¹

Marie fikk også merke omslaget. Et vesentlig dårligere arbeidsmarked fikk trolig færre til å reise inn til byen for å jobbe, og pågangen på pensjonatet, som hadde vært stor under ”jobbetida” i krigsårene, sank dramatisk, etter inntekten å dømme. Maries inntekt, som i 1920 hadde kommet opp i 1 300 kroner,³⁹² etter at husleiereguleringene ble fjernet samme år,³⁹³ ble redusert til 750 kroner³⁹⁴ - i det som senere ble kalt ”kriseåret” 1921.³⁹⁵

Inntektstapet ses i både nominelle og reelle verdier. Omregnet til 2009-verdier, tilsvarte inntekten i 1920 21 222 kroner mot 13 094 kroner i 1921. Til sammenligning tjente Marie i krigskonjunkturåret 1916, som tidligere nevnt, 1 900 kroner, tilsvarende 66 342 kroner, omregnet til 2009-verdier.

Marie var ikke alene om å miste inntekt. Snittinntekten per skatteyter i Hjelmelandsgaten 1 sank fra 3 892 kroner i 1920 til 2 394 kroner i 1921.³⁹⁶ Samme år gikk 150 000 fagorganiserte ut i storstreik fordi arbeidsgiverne krevde et kraftig lønnsnedslag som følge av prisfallet etter konjunkturomslaget.³⁹⁷ Lønningene ble i snitt kuttet med rundt 25-30 prosent på landsbasis.³⁹⁸ Flere store streiker fulgte i årene som kom.³⁹⁹

³⁸⁸ Storhaug (1981), s. 185

³⁸⁹ Danielsen (1988), bd. II, s. 89

³⁹⁰ Storhaug (1981), s. 184

³⁹¹ Storhaug (2000), s. 51

³⁹² Byskatteliste for Stavanger 1921/22 (for inntektsåret 1920). Byarkivet i Stavanger

³⁹³ Johnsen, B.W. (1983), s. 147

³⁹⁴ Byskatteliste for Stavanger 1922/23 (for inntektsåret 1921). Byarkivet i Stavanger

³⁹⁵ Storhaug (1981), s. 20

³⁹⁶ Byskatteliste for Stavanger 1921/22 og 1922/23 (for inntektsårene 1920 og 1921). Byarkivet i Stavanger

³⁹⁷ <http://www.lo.no/u/Om-LO/Organisasjonen-LO1/LOs-historie/>

³⁹⁸ Furre (1971), s. 151

³⁹⁹ Historisk statistikk 1968, s. 78. Statistisk sentralbyrå

Samtidig økte skattetrykket,⁴⁰⁰ men minstefradraget ble imidlertid justert opp. På inntekter i inntektsåret 1921 ble det laveste skattbare beløpet hevet fra 400 kroner til 1 050 kroner i skatteklasse 1.⁴⁰¹ Med sin beskjedne inntekt på 750 kroner, slapp Marie i det minste å betale skatt.

Det hjalp imidlertid ikke stort, og Marie måtte snart be om hjelp fra banken. Et skadesløsbrev til Stavanger Sparekasse, tinglyst 29. april 1922, for 1 100 kroner,⁴⁰² kan tyde på at Marie har bedt om å få kassakreditt mot pant i eiendommen – Hjelmelandsgaten 1. Skadesløsbrev ble ofte benyttet for å sikre en løpende kassakredittkonto med pant i fast eiendom. Et *skadesløsbrev* er således et pantebrev, ikke et gjeldsbrev. Beløpet, i dette tilfellet 1 100 kroner, angir kun et maksimum for den pantesikrede sum,⁴⁰³ og det faktiske beløpet Marie lånte er derfor ukjent.

3.4.2 Tegn til bedring

Den internasjonale depresjonen i begynnelsen av 1920-årene ble kortvarig.⁴⁰⁴ Arbeidsmarkedet bedret seg noe i løpet av 1922,⁴⁰⁵ og Maries inntekt steg igjen til 1 300 kroner. Den samme inntekten beholdt hun året etter.⁴⁰⁶ De 1 300 kronene var dessuten, som en konsekvens av konjunkturedgang og prisfall, mer verdt nå enn i 1920 – henholdsvis 27 235 og 29 180 mot 21 222 kroner i 1920, omregnet til 2009-verdier, men i realiteten var inntekten fremdeles mer enn halvert sammenlignet med de ”beste” krigsårene.

Den 17. november 1923 tinglyses så en panteobligasjon fra Marie Hansen til Hypotekbanken for 18 000 kroner.⁴⁰⁷ En *panteobligasjon* er, i likhet med skadesløsbrev, et pantebrev, men fungerer samtidig som et gjeldsbrev, med angivelse av en bestemt lånesum.⁴⁰⁸ Marie tok med andre ord opp et betydelig lån, årsinntekten på 1 300 kroner tatt i betraktning. Hva trengte hun pengene til? Svaret var at Marie skulle refinansiere gamle lån. Samme dato slettes restene av det som var igjen av gamle lån og panteheftelser.⁴⁰⁹

⁴⁰⁰ Storhaug (1981), s. 114

⁴⁰¹ Ibid, s. 108

⁴⁰² Skadesløsbrev, tgl. 29/4-1922, pb 30. Statsarkivet i Stavanger

⁴⁰³ <http://www.snl.no/pantebrev>

⁴⁰⁴ Danielsen (1988), bd. I, s. 134

⁴⁰⁵ Storhaug (1981), s. 184

⁴⁰⁶ Byskatteliste for Stavanger 1923/24 og 1924/25 (for inntektsåret 1922 og 1923). Byarkivet i Stavanger

⁴⁰⁷ Panteobligasjon, tgl. 17/11-1923, pb 35-300. Statsarkivet i Stavanger

⁴⁰⁸ <http://www.snl.no/pantebrev>

⁴⁰⁹ Panteregisteret. Brand No. 2758. Hjelmelandsgaten 1, s. 125. Statsarkivet i Stavanger

Lånene var dels boliglån som ennå ikke var nedbetalt, men størstedelen stammet fra lånet Marie hadde tatt opp etter ektemannen Johan Bernhards død. Til sammen hadde disse lånene en pantesikkerhet på 17 750 kroner. For de 18 000 kronene Marie fikk låne i Hypotekbanken, gjorde hun også opp kassakreditten fra året før.⁴¹⁰ Det hele dreide seg om en profesjonalisering av gjeldsforholdet. De gamle lånene var penger lånt fra private långivere. Det nye lånet var tatt opp i en bank. Den samlede pantsettelsen var imidlertid så godt som uforandret.

Ettersom Marie like fullt fikk innvilget dette forholdsvis betydelige lånet i Hypotekbanken, må hun ha blitt vurdert kredittverdig nok til å stå ansvarlig for et slikt lån. Alle andre panteheftelser ble imidlertid fjernet i forbindelse med refinansieringen, så Hypotekbanken løp i så måte liten risiko. Banken hadde sikret seg 1. prioritetspant i en eiendom – Hjelmelandsgaten 1 - hvis grunntakst ble vurdert til 48 300 kroner.⁴¹¹

Andre banker, som byens to aksjebanker; Stavanger Privatbank og Stavanger Handels- og Industribank, hadde vært mindre forsiktige og utstedt lån mot spinkle garantier under jobbetiden. Når aksjeverdien sank, og spekulantene ikke greide å betale avdragene sine, styrte aksjebankene mot konkurs. Norges Bank varslet Finansdepartementet, og på rekordtid fikk Stortinget forelagt en ny lov om offentlig administrasjon av banker. Tre dager etter at hasteloven, "Lex Stavanger", ble vedtatt, 24. mars 1923, ble de to skakkjørte bankene satt under administrasjon. I den langt mer forsiktige Stavanger Sparekasse stod det bedre til med balansen,⁴¹² og Marie som nå søkte om ny kassakreditt fikk også denne innvilget. Skadeløsbrevet for 3 300 kroner ble tinglyst den 14. juni 1924.⁴¹³ Den 16. august samme år ble det også tinglyst en panteobligasjon til Den norske Hypotekforening for 5 000 kroner.⁴¹⁴

Det er vanskelig å si noe om Maries åpenbare behov for økt likviditet, men det *kan* ha hatt sammenheng med utestående skattefordringer. Fra 1924 krevde Stavanger kommune nemlig innbetaling av tidligere års skatterestanser. Bare dette året lå det innkrevde beløpet på rundt 1,7 millioner kroner.⁴¹⁵ Skattøren ble også hevet, fra 15 til 20 prosent,⁴¹⁶ noe som i seg selv kan ha avstedkommet et behov for kreditt.

⁴¹⁰ Panteregisteret. Brand No. 2758. Hjelmelandsgaten 1, s. 125. Statsarkivet i Stavanger

⁴¹¹ Panteobligasjon, tgl. 17/11-1923, pb 35-300. Statsarkivet i Stavanger

⁴¹² Austbø (2008), s. 32

⁴¹³ Panteobligasjon, tgl. 14/06-1924, pb 35-489. Statsarkivet i Stavanger

⁴¹⁴ Panteobligasjon, tgl. 16/08-1924, pb 35-534. Statsarkivet i Stavanger

⁴¹⁵ Storhaug (1981), s. 114

⁴¹⁶ Johnsen, B.W. (1983) s. 159

En annen mulig forklaring er at pengene skulle brukes til å installere vannklosett i Hjelmelandsgaten 1. Som tidligere nevnt, hadde bare i underkant av 20 prosent av Stavangers innbyggere tilgang til wc ved inngangen til 1920-tallet (jf. kapittel 3.2.), men ettersom Marie drev pensjonat, er det kanskje ikke utenkelig at hun var forholdsvis tidlig ute med sanitære oppgraderinger.

Det kan bare spekuleres i om Marie trengte penger til å betale gammel skatt, til boligstandardheving, eller til andre formål, men det kan uansett slås fast at Marie nok en gang ble vurdert kredittverdig - til tross for at Den norske Hypotekforening og Stavanger Sparekasse måtte nøye seg med henholdsvis 2. og 3. prioritetspant i Hjelmelandsgaten 1.⁴¹⁷

På inntektssiden tok Maries nettoinntekt seg stadig opp etter det dramatiske fallet i 1921. I 1925 og 1926 var inntekten hennes på henholdsvis 1 550 og 1 700 kroner,⁴¹⁸ tilsvarende 30 926 og 39 527 kroner i 2009-verdier.

Tegn til bedring i økonomien kunne også spores jevnt over i det ganske land. Dette ga i sin tur Norges Bank mot til å iverksette en lenge ønsket politikk – *paripolitikken*. Den gjeldende lave kroneverdien var i manges øyne slett ikke den norske kronen verdig.⁴¹⁹

3.4.3 Paripolitikk og børskrakk

Paripolitikken er betegnelsen på den pengepolitikken som ble ført av Norges Bank i 1920-årene, med det formål å øke verdien av den norske kronen. For den nye sjefdirektøren i Norges Bank, stavangermannen Nicolai Rygg, var målet å bringe kronen tilbake til den gullverdi den hadde før verdenskrigen.⁴²⁰ For å få dette til, måtte prisene presses ned. Høy rente og reduksjon i bankens utlån var de viktigste virkemidlene. De som hadde penger på bok fikk økt fortjeneste, mens de som hadde gjeld måtte betale mer.⁴²¹ Marie hadde begge deler. I 1925 og 1926 var den nominelle formuen hennes 8 400 kroner.⁴²² Når beløpet omregnes til 2009-verdier, viser utslaget av paripolitikken seg; verdien økte fra 167 600 kroner i 1925 til 195 533 kroner i 1926. Samtidig ble Maries gjeld på rundt 18 000 kroner mer krevende å betale.

⁴¹⁷ Panteregisteret. Brand No. 2758. Hjelmelandsgaten 1, s. 125. Statsarkivet i Stavanger

⁴¹⁸ Byskatteliste for Stavanger 1926/27 og 1927/28 (for inntektsåret 1925 og 1926). Byarkivet i Stavanger

⁴¹⁹ Furre (1971), s. 134

⁴²⁰ Storhaug (1997), s. 124

⁴²¹ Danielsen (1988), bd. I, s. 134-135

⁴²² Byskatteliste for Stavanger 1926/27 og 1927/28 (for inntektsåret 1925 og 1926). Byarkivet i Stavanger

Paripolitikken utløste også en kraftig stigning i verdien av den norske valutaen i forhold til andre lands valutaer fra 1925.⁴²³ Deflasjonen virket særlig negativt inn på eksportnæringene, deriblant den stavangerske hermetikkindustrien. Med stigende kroneverdi, ble det dyrere å kjøpe norske varer i utlandet, og etterspørselen falt.⁴²⁴ Dårlige avsetningsmuligheter førte i sin tur til usunne konkurranseforhold mellom bedriftene. Resultatet var sterkt prisfall og redusert lønnsomhet.⁴²⁵

Den høye kronekursen gjorde også at det ble uaktuelt for norske redere å bygge sine skip ved norske skipsverft, når de kunne få dem bygget i utlandet langt rimeligere.⁴²⁶ For byens to skipsverft, Stavanger Støberi & Dok og Rosenberg Mekaniske Verksted, sank aktiviteten til et minimumsnivå. Fra Arbeidskontoret ble det meldt at ”fra juli måned og utover blev de fleste arbeidere ved Stavanger Støberi & Dok opsagt.” Ved Rosenborg hadde de ikke hatt noen nybygninger siden 1921 og var henvist til ”at holde driften gaaende ved reparasjonsarbeide, jernkonstruksjoner og lignende”.⁴²⁷

Paripolitikken sørget for at ”de glade tyveårene” mange andre land opplevde aldri kom til Norge. Den store arbeidsledigheten i kriseåret 1921 ble tangert i 1927 og 1928,⁴²⁸ og Marie fikk igjen merke nedgangen. I 1927 falt inntekten til 1 200 kroner mot 1 700 kroner året før. Det var ingen tegn til bedring i 1928, og i 1929 sank inntekten ytterligere til 1 050 kroner.⁴²⁹ Marie hadde så lav inntekt i 1929 at hun ville sluppet å betale skatt - hvis det ikke hadde vært for at kommunen hadde endret skattereglene og senket det skattefrie beløpet på 1050 kroner med 25 prosent i 1928 og 30 prosent i 1929.⁴³⁰ Inntektsfallet gjorde også et solid innhugg i Maries formue. I 1927 falt formuen hennes til 7 200 kroner mot 8 400 kroner året før. I 1929 var den nede i 4 000 kroner.⁴³¹ En panteobligasjon for 500 kroner, tinglyst 15. mai 1929, til svogeren, ”landstevnevidne” Peder Hansen,⁴³² kan tyde på at bankene nå avsto fra å gi Marie nye lån. Det kan også tenkes at pengene Marie lånte av svogeren sin skulle gå til sønnen hennes med samme navn, Peder Håkon Jarl Hansen.

⁴²³ Danielsen (1988), bd. I, s. 134-135

⁴²⁴ Storhaug (1981), s. 66

⁴²⁵ Ibid, s. 69

⁴²⁶ Storhaug (1997), s. 124

⁴²⁷ Storhaug (1981), s. 79

⁴²⁸ Ibid, s. 94

⁴²⁹ Byskattelliste for Stavanger 1927-1930 (for inntektsåret 1926-1929). Byarkivet i Stavanger

⁴³⁰ Storhaug (1981), s. 114

⁴³¹ Byskattelliste for Stavanger 1927-1930 (for inntektsåret 1926-1929). Byarkivet i Stavanger

⁴³² Panteobligasjon, tgl. 15/05-1929, pb 43-426. Statsarkivet i Stavanger

Peder Jarl, som han ble kalt, og familien, hadde flyttet fra gården Grane på Jevnaker og kjøpt et lite småbruk på Skreheia, ”Heia”, i Herad kommune (nå Farsund) i 1927. Planen var å sikre familien et bedre utkomme ved bureising. Bureisingsprosjekter ble i 1920-årene stimulert med statsstøtte, og Peder Jarl mottok et statsbidrag på 1 350 kroner til uttapping av en myr på gården Litle Skjoldal.⁴³³

To venner av familien var med som arbeidshjelp. Det var nærmest et lite kollektivbruk som ble etablert, og det var nok å ta tak i for alle. Arbeidet med å grave grøfter og spa opp dyrkingsjord måtte gjøres for hånd. Inne i våningshuset var det også primitive forhold. Strøm måtte de klare seg uten, og på kjøkkenet var det kun jordgulv.⁴³⁴

Foto: Sigurd Knutsen.

*De siste rester av hus og løe på Litle Skjoldal.
Malt av Ruth Nordbø, f. Holmen.*

Som jordbruker fikk Peder Jarl i særlig grad merke paripolitikken.⁴³⁵

Prisene på jordbruksprodukter hadde nemlig falt betydelig. En bonde som i 1920 måtte selge 10 000 liter melk for å greie et lån, måtte i 1928 selge 17 000 liter melk for å greie det samme.⁴³⁶ På Litle Skjoldal var tallene i en litt annen størrelsesorden. Her hadde de kun én ku, og på grunn av gjelden fra Jevnaker som skulle betjenes, fikk de ikke kjøpt seg flere husdyr.⁴³⁷

Gjeldsprosenten (gjeld i prosent av bruttoformue) lå på 52 prosent på Sørlandet og i Rogaland i 1924-25, og med synkende priser, ble gjelden stadig vanskeligere å betjene. Trusselen om å miste gård og grunn hang over mange, og der det først kom til utpanting, ventet tvangsauksjon ofte bak neste hjørne.⁴³⁸

⁴³³ Gjerde (2005), s. 14

⁴³⁴ Ibid, s. 15

⁴³⁵ Furre (1971), s. 128

⁴³⁶ Ibid, s. 140

⁴³⁷ Gjerde (2005), s. 15

⁴³⁸ Furre (1971), s. 142

Sigrid og Peder Jarl forsøkte å skaffe inntekter til å klare avbetalingene ved salg av kunst- og husflidsprodukter, sjeldne blomster, grønnsaker og urter, i tillegg til å utføre løsarbeid for andre,⁴³⁹ men det strakk ikke alltid til. Når de ikke kunne betale, fikk det også konsekvenser for Marie, som stod som kausjonist for sønnen sin. Den 29. mai 1929 tok Jevnaker Sparebank således utleggspant i Hjelmelandsgaten 1 for 1 643 kroner og 40 øre.⁴⁴⁰

Nøyaktig fem måneder senere kom dagen som siden skulle bli omtalt som ”Black Tuesday”. De fem dagene fra ”Black Thursday”, 24. oktober 1929, til ”Black Tuesday”, 29. oktober 1929, var de dagene da børsen i New York kollapset. New York-børsen var den globaliserte økonomiens største og viktigste børs. I lengre tid hadde den vært nede i dype bølgedaler. Det bratte fallet i aksjekursene, som kom som en følge av overproduksjon og avsetningsvansker, nådde bunnen i løpet av få dager. Panikken grep om seg, og små og store banker og forretningsforetak falt over ende.⁴⁴¹ Den store depresjonen som fulgte av børskrakket nådde Norge i 1930.⁴⁴² Dette året kom også Gunvor, kalt Vesla, til verden, på Litle Skjoldal.⁴⁴³

Etter fødselen søkte familien, som nå talte seks medlemmer, tilflukt hos Marie i Stavanger en tid,⁴⁴⁴ men i byen var det ikke stort lettere å tjene til livets opphold, når virkningene av børskrakket nå meldte seg for fullt. På landsbasis falt industriproduksjonen med vel 22 prosent fra 1930 til 1931.⁴⁴⁵ I kjølvannet fulgte også landets hittil største arbeidskonflikt. Over 7,5 millioner dagsverk gikk tapt dette året på grunn av streiker og lockout.⁴⁴⁶

Betegnende nok gikk Stavangers største arbeidsplass i 1900, Stavanger Støberi & Dok, konkurs.⁴⁴⁷ Mange konkurser fulgte etter,⁴⁴⁸ og arbeidsløsheten nådde opp i hittil ukjente høyder.⁴⁴⁹

⁴³⁹ Gjerde (2005), s. 15

⁴⁴⁰ Utleggsforretning, tgl. 29/05-1929, pb 43-453. Statsarkivet i Stavanger

⁴⁴¹ Stenseth (2010), s. 109

⁴⁴² Furre (1971), s. 128

⁴⁴³ Gjerde (2005), s. 14

⁴⁴⁴ Ibid, s. 16

⁴⁴⁵ Furre (1971), s. 191

⁴⁴⁶ Ibid, s. 312

⁴⁴⁷ Mossige (1997), s. 33

⁴⁴⁸ Bang-Andersen (1985), s. 82

⁴⁴⁹ Danielsen (1988), bd. II, s. 89

3.4.4 Uten arbeid eller håp om å få

Før 1920 var arbeidsledigheten i Stavanger forholdsvis lav. Ledighetstallene fikk imidlertid et radikalt oppsving under etterkrigs-krisen i 1921-22, under kronestigningen i 1926-27, og under depresjonen i begynnelsen av 1930-årene.⁴⁵⁰

Etter folketellingen 1. desember 1930, hadde Stavanger den høyeste arbeidsledighetsprosenten av alle byene i landet. 20,2 prosent av byens mannlige befolkning over 15 år var arbeidsledige, mot et gjennomsnitt for byene på 14,6 prosent. 5,3 prosent av kvinnene stod også oppført som arbeidsløse. Til sammen utgjorde dette 3999 personer; 2978 menn og 1021 kvinner - 11,7 prosent av byens voksne befolkning.⁴⁵¹ Arbeidsledigheten i Stavanger var nærmere tre ganger høyere i 1930 enn i 1920.⁴⁵² En betydelig vekst i befolkningen av personer i yrkesaktiv alder forverret en allerede vanskelig situasjon. Mange unge voksne måtte tilpasse seg en tilværelse uten arbeid og uten håp om å få.⁴⁵³

Arbeidsledighetsproblemet var i første rekke et kommunalt anliggende, og ansvaret for iverksettelsen av konkrete arbeidsledighetstiltak falt på byens folkevalgte. Arbeiderpartiets tilbakegang og Høyres framgang ved valget i 1919 hadde tvunget fram et ordførerskifte, og det var høyrepartiets leder Bertram C. Middelthon som hadde overtatt roret etter Arbeiderpartiets Adam Egede-Nissen. Skiftet i kommuneledelsen dannet opptakten til en lang periode med borgerlig flertallsstyre, der Høyre spilte den dominerende rollen. Partiet var alene med ordførervervet på hele 1920-tallet.⁴⁵⁴

I begynnelsen ble det ført en svært aktiv kommunal arbeidsledighetspolitikk, med hovedvekt på nødsarbeid - fortrinnsvis gjennom ingeniørvesenet og det kommunale skogkontor.⁴⁵⁵

Gateopparbeidelse, vann- og kloakkledningsarbeid, grøftingsarbeid, beplantning og skogdrift var blant de ekstraordinære tiltakene som ble iverksatt for kommunale midler.⁴⁵⁶ Mer enn halvparten av Stavanger kommunes skatteinntekter ble brukt til nødhjelpsarbeid i 1921/22.⁴⁵⁷

⁴⁵⁰ Johnsen (1983), s. 156

⁴⁵¹ Storhaug (1981), s. 25

⁴⁵² Danielsen (1988), bd. II, s. 114

⁴⁵³ Hovland og Næss (1987), s. 136

⁴⁵⁴ Storhaug (1981), s. 99

⁴⁵⁵ Danielsen (1988), bd. II, s. 224

⁴⁵⁶ Storhaug (1981), s. 123

⁴⁵⁷ Ibid, s. 132

I 1922 ble denne aktive linjen forlatt. Ordningen ble for dyr for den borgerlige kommuneledelsen i en kommune som hadde mistet viktige skatteinntekter og som dessuten var nedtynget av gjeld.⁴⁵⁸ Kommunen hadde foretatt store lånefinansierte grunnlagsinvesteringer under høykonjunkturen. I perioden 1914-1922 økte gjelden fra 8,7 millioner til 52,7 millioner kroner. Da nedgangstid og deflasjon gjorde seg gjeldende fra 1920, forsterket av paripolitikken fra 1925, ble gjelden en enorm belastning på kommunebudsjettet.⁴⁵⁹ Frykten for å komme ”under administrasjon” var avgjørende for at nødhjelpsarbeidet ble avviklet til fordel for gjeldsnedbetaling.⁴⁶⁰ Når inntektene sviktet var det god borgerlig politikk å kutte kostnader,⁴⁶¹ og den subsidierte sysselsettingen var den største utgiftsposten av dem alle.

Tankene til den britiske økonomen John Maynard Keynes (1883-1946) om at staten i krisetider skulle drive en aktiv motkonjunkturpolitikk, ta opp lån, og skape fornyet kjøpekraft, var ennå relativt ukjente.⁴⁶² Stavanger Arbeiderpartis forslag om at flest mulig arbeidsledige fremdeles skulle få tilbud om nødsarbeid trekker allikevel klart i denne retningen. I følge Arbeiderpartiet burde nødsarbeid betraktes som et vanlig offentlig arbeid og inngå som et middel til å styrke sysselsettingen. Veien ut av krisen gikk i følge Arbeiderpartiet gjennom økt forbruk for folk flest. Et klart borgerlig flertall i bystyret ville det imidlertid annerledes, og den borgerlige sparelinjen kom til å prege kommunens arbeidsledighetspolitikk i lang tid framover.⁴⁶³

Spørsmålet om forsikring mot arbeidsløshet ble tidlig tatt opp av arbeiderne i Norge. Flere fagforbund opprettet arbeidsledighetskasser, finansiert av medlemskontingent og tilskudd fra det offentlige. I Stavanger var det i 1918 14 arbeidsledighetskasser som fikk offentlig støtte, deriblant *Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund* og *Stavanger Hermetikarbeiderforening, mænd og kvinder*. Understøttelsestiden var begrenset til 90 dager i året, og beløpene måtte ”ikke overstige det halve av hva der er å anse som gjennomsnittlig daglønn i vedkommende medlems arbeidsgren”, i følge loven om stats- og kommunebidrag til norske arbeidsledighetskasser av 1906. Arbeidsløshetskassene klarte en kort tid å hjelpe de som nå stod uten både ordinært arbeid og nødsarbeid, men nedskjæringer i statens refusjon bidro til at disse tidlig mistet sin tiltenkte funksjon.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Storhaug (1981), s. 132

⁴⁵⁹ Johnsen (1983), s. 113

⁴⁶⁰ Storhaug (1981), s. 132

⁴⁶¹ Furre (1971), s. 129

⁴⁶² Ibid

⁴⁶³ Storhaug (1981), s. 172-173

⁴⁶⁴ Ibid, s. 137-141

Fra midten av 1920-årene ble hovedansvaret for de arbeidsløse lagt på det kommunale forsorgsvesenet.⁴⁶⁵ Byens borgermester uttalte i den forbindelse: ”Så blev vi da til slutt tvunget til å avvikle nødsarbeidet, og så fikk vi hele hærskaren over på forsorgsvesenet.”⁴⁶⁶ Løsningen med bidrag fra fattigkassen var billigere, og dermed bedre, for kommunen,⁴⁶⁷ men adskillig verre for den enkelte i ”hærskaren” - i form av manglende sysselsetting, lavere satser og sosial stigmatisering.

For Maries vedkommende ble 1930-årene innledet med at inntekten først gikk ytterligere ned - fra 1 050 kroner i 1929 til 1 000 kroner i 1930. I 1931 stod hun helt uten skattepliktig inntekt,⁴⁶⁸ og tilsynelatende uten pensjonatgjester. Årsaken er imidlertid ikke like åpenbar som det dårlige arbeidsmarkedet kanskje skulle tilsi. Marie begynte nemlig å bli gammel. Snart var hun sågar pensjonist.

3.4.5 Forsorgen

Den 16. januar 1932 fylte Marie 70 år.⁴⁶⁹ Fra da av kunne hun kreve alderspensjon fra Stavanger kommune. Bystyrevedtaket om kommunal alderspensjon trådte i kraft 1. juli 1919, og omfattet alle over 70 år, men ettersom pensjonsordningen ble lagt under forsorgsvesenet i 1922/23,⁴⁷⁰ måtte Marie nå pent føye seg inn i den lange rekken av forsorgsunderstøttede i Stavanger. Samme år, i 1932, forlot Peder Jarl og familien Stavanger og reiste tilbake til småbruket Litle Skjoldal.⁴⁷¹ Prisene på jordbruksprodukter fortsatte imidlertid bare å falle. På begynnelsen av 1930-tallet var de nede i en tredjedel av det de hadde vært før kronestigningen i 1925. Kombinert med en gjennomsnittlig gjeldsprosent på vel 45 prosent av bruttoformuen, ble utgiftene umulige å håndtere for stadig flere. Alle bruk med over 75 prosent gjeld måtte regne med akutt fare for tvangsauksjon, slik som fortjenestevilkårene nå var.⁴⁷² Litle Skjoldal ble solgt på tvangsauksjon i 1934⁴⁷³ og føyde seg inn i rekken av 54 000 tvangsauksjoner i perioden 1925-1939.⁴⁷⁴

⁴⁶⁵ Storhaug (1981), s. 160

⁴⁶⁶ Ibid s. 148

⁴⁶⁷ Danielsen (1988), bd. II, s. 224

⁴⁶⁸ Byskatteliste for Stavanger 1930-1932 (for inntektsåret 1929-1931). Byarkivet i Stavanger

⁴⁶⁹ www.digitalarkivet.no: Folketelling i Stavanger 1910

⁴⁷⁰ Storhaug (1981), s. 143

⁴⁷¹ Gjerde (2005), s. 16

⁴⁷² Furre (1971), s. 191-192

⁴⁷³ Vetlesen (2008), s. 12

⁴⁷⁴ Furre (1971), s. 192

Peder Jarl, Sigrid, og barna Johan Bernhard, Helge, Ingeborg og Vesla, havnet i likhet med 20 prosent av den norske befolkningen på forsorgsunderstøttelse dette året. Helge, som var elleve år i 1934, skrev i dagboken sin at "(...) det hender at vi ikke kan få den maten vi trenger".⁴⁷⁵ Dét var familien på seks langt fra alene om. I første rekke var det familieforsørgere som Peder Jarl som nå i økende grad måtte ty til fattighjelp.⁴⁷⁶ Fattigloven av 1900 var gjeldende lov på området. Den fastslo at:

*"enhver som savner midler til livsophold eller til kur og pleie i sykdomstilfelle, og som er ute av stand til å erverve det nødtørftige og heller ikke har nogen forsørgelsespliktig der evner å understøtte ham skal få så vidt trangten ikke ad annen vei avhjelpest, i den utstrekning og på den måte fattigstyret finner hensiktsmessig tilståes fornøden bistand av det offentlige fattigvesen".*⁴⁷⁷

"Fornøden bistand" var et definisjonsspørsmål som skulle avgjøres ved fattigstyrets skjønn. I Stavanger betydde dette i praksis Sara Berges skjønn. Sara Berge arbeidet ved forsorgskontoret i Stavanger fra 1910 til 1940. Hun skal ha tatt arbeidet sitt svært alvorlig. I sin angivelige iver etter å avdekke misbruk, i form av unødvendige utskielser, var hun etter sigende alltid på jobb. Så hun noen av de som mottok forsorgstøtte i kinokøen, i ølutsalget, eller på bussen, ble pengene inndratt. Hun gikk også på uanmeldte hjemmebesøk for å sjekke at det stod så ille til som det ble hevdet. Sara Berge kjente til alle de fattige i byen, og hele byen visste hvem "hu Sara" var.⁴⁷⁸

Både samtiden og ettertiden har vurdert Sara Berges innsats forskjellig. Karakteristikkene spriker i alle retninger; fra "krass og kald"⁴⁷⁹ til "dyktig og varmhjertet".⁴⁸⁰ Arbeiderpartiet, med Dr. Eyvin Dahl i ledelsen, var blant dem som ønsket å fjerne Sara Berge fra stillingen: "Før Sara Berge blir fjernet fra forsorgskontoret, vil det aldri bli ordnede forhold ved forsorgsvesenet", skrev han i et innlegg i avisen *Iste Mai*. Sara Berge ble imidlertid tatt i forsvar av borgermester Middelthon og *Stavanger Aftenblad* og fikk beholde jobben.⁴⁸¹

Sara Berge utviklet utvilsomt en streng praksis, men retningslinjene hun styrte etter kom fra høyeste hold. I et rundskriv fra Justisdepartementet datert 6. oktober 1932 stod det at:

⁴⁷⁵ Vetlesen (2008), s. 12

⁴⁷⁶ Storhaug (1981), s. 147

⁴⁷⁷ Ibid, s. 143

⁴⁷⁸ Skadberg (2005), s. 90-91

⁴⁷⁹ Titlestad (1987), s. 65

⁴⁸⁰ Axelsen (1974), s. 106

⁴⁸¹ Skadberg (2005), s. 97

”Departementet (...) vil sterkt understreke at det bare er i nødstilfelle – når eksistensmidler, og alle utveier er stengt – at kommunen plikter å tre hjelpende til. Og kommunens plikt etter loven går ikke lenger enn til å hindre at vedkommende forkommer. Det kan på ingen måte kreves, og det må heller ikke skje, at vedkommende får støtte i sådan utstrekning at han lever på omtrent like fot med en som klarer å forsørge seg selv.”⁴⁸²

I Stavanger ble dette tolket på strengeste vis. Stavanger var den byen i landet som bevilget minst penger for å motvirke arbeidsledigheten, og forsorgssatsene Sara Berge skulle forvalte var blant de laveste i landet.⁴⁸³ En arbeidsløs hermetikkarbeider fortalte i januar 1932:

”Som jeg har det, slik har de fleste andre arbeidsløse det også. Jeg har kone og seks barn. Vi får 20 kroner i understøttelse hver uke. Men vi kan ikke greie oss med det. (...) Fordelt på 8 mennesker blir det 30 øre per dag, og kan noen leve uke etter uke av 30 øre per dag?”⁴⁸⁴

Dr. Eyvin Dahl mente at beløpet som ble gitt i understøttelse var langt under det akseptable. Han hevdet at det foregikk en systematisk underernæring av de forsorgsunderstøttede og at et absolutt eksistensminimum var 77 øre per dag per person.⁴⁸⁵

I sum ble utgiftene likevel store for kommunen, og for å få ned forsorgsutgiftene fikk kommunen pålegg fra staten om å levere ut rekvisisjoner til bruk hos kjøpmannen istedenfor penger. Hensikten var å unngå at forsorgsmidlene ble brukt til tobakk og ”anskaffelse av varer som naturlig brakte tanken hen på brennevinsbrenning”.⁴⁸⁶

I Stavanger ble ordningen med utdeling av ”matlapper”, fremfor kontantutbetaling, opprettholdt lenger enn i andre byer. Mang en lapp ble byttet mot mat på Det kommunale Matsalg.⁴⁸⁷ Deler av forsorgshjelpen ble også gitt i form av brenselrabatt og grøtporsjoner.⁴⁸⁸ I 1936 ble det delt ut mellom 2 000 og 2 300 grøtporsjoner daglig.⁴⁸⁹ Barn av fattige fikk også utdelt tresko. De fattige ble på denne måten synliggjort – gjennom matlapper som alle kunne se og sko som alle kunne høre. De svarte kistene, som ble brukt ved fattigfolks begravelser, skilte seg også ut fra de vanlige hvite, slik at alle forsto hvem som hadde betalt for begravelsen.⁴⁹⁰

⁴⁸² Skadberg (2005), s. 92

⁴⁸³ Danielsen (1988), bd. II, s. 260

⁴⁸⁴ Titlestad (1987), s. 65

⁴⁸⁵ Danielsen (1988), bd. II, s. 119

⁴⁸⁶ Furre (1971), s. 216

⁴⁸⁷ Danielsen (1988), bd. II, s. 260

⁴⁸⁸ Ibid, s. 97

⁴⁸⁹ Stavanger Aftenblad 8.4.11, s. 15

⁴⁹⁰ Skadberg (2005), s. 93

”Ugildhetsloven” av 1932 fratok dessuten forsorgsunderstøttede retten til å inneha offentlige verv. De som hadde mottatt forsorgsstøtte kunne ikke velges inn i bystyret eller andre utvalg før forsorgstøtten var tilbakebetalt.⁴⁹¹

Motstanden mot forsorgsordningen var massiv. Flere ganger toget arbeidsløse gjennom Stavanger bys gater på vei fra Folkets Hus til torget, bystyresalen eller forsorgskontoret. Etterpå kom det som regel oppslag i avisen, som i *Iste Mais* utgave den 6. november 1934: ”De arbeidsløse i Stavanger krever sin rett. En imponerende demonstrasjon til forsorgsstyret i går. Omlag 1 000 demonstranter. En forlanger brensel, husleiegodtgjørelse og faste satser.”⁴⁹² Protestene mot en forsorgsordning, der de som søkte støtte var fullstendig prisgitt Sara Berges egne satser, hjalp ikke umiddelbart. Stavanger var den siste byen som tok i bruk standardsatser ved utbetaling av forsorgsstøtte,⁴⁹³ men da Peder Jarl og familien kom tilbake til byen i 1937,⁴⁹⁴ tok også ”Sara-systemet” slutt.⁴⁹⁵

Etter tvangsauksjonen vurderte Sigrid og Peder Jarl en stund å emigrere. Eksotiske steder som Galapagos og Algerie ble diskutert, men det ble med tanken. Familien leide en gård på Egerøy utenfor Egersund i noen år, men Peder Jarl mistet etter hvert troen på at det gikk an å brødfø familien med småbruk og fiske, og fikk til slutt overtalt Sigrid til å flytte til Stavanger. Sammen med sine fire barn, Johan Bernhard, 16 år, Helge, 14 år, Ingeborg, 12 år, og Vesla, 7 år, flyttet de inn i kjellerleiligheten hos Marie i Hjelmelandsgaten 1.⁴⁹⁶ Her hadde de to rom og kjøkken til disposisjon, samt to soverom på loftet – ett til de to søstrene og ett til de to brødrene. En bratt trapp førte opp til topploftet ”Timpeltu” – som ble et ”hemmelig” tilfluktsted for barna, og Peder Jarl fikk dessuten disponere et rom på loftet til atelier.⁴⁹⁷

I Stavanger fikk Peder Jarl diverse oppdrag i den grafiske industrien, og Sigrid fikk etter hvert jobb som assistent på Duedalen feriekoloni for jenter på Fogn. Begges innsats utenfor hjemmet måtte til for å berge familien økonomisk.⁴⁹⁸

⁴⁹¹ Skadberg (2005), s. 98

⁴⁹² Titlestad (1987), s. 127

⁴⁹³ Danielsen (1988), bd. II, s. 224

⁴⁹⁴ Vetlesen (2008), s. 12

⁴⁹⁵ Danielsen (1988), bd. II, s. 224

⁴⁹⁶ Gjerde (2005), s. 18-21

⁴⁹⁷ Samtale med Vesla Vetlesen 9.12.10

⁴⁹⁸ Gjerde (2005), s. 22

Det tok tid å komme seg ovenpå. Mot slutten av 1930-årene satte fattigdommen fortsatt preg på Stavanger. Oppgangen kom senere her enn ellers i landet.⁴⁹⁹

Da Ingeborg begynte i femte klasse på Storhaug skole høsten 1937, var hun én av to i klassen som var berettiget såkalt ”Oslofrokost” – bestående av brød, kavring, brunost, melk og en halv appelsin, eller en annen frukt eller grønnsak, hver dag.⁵⁰⁰ Vesla, som begynte i første klasse på samme skole, fikk, også frokost på skolen,⁵⁰¹ i likhet med to-tre andre klassevenninner.⁵⁰² Året før var det i følge *Stavanger Aftenblad* i alt 570 skolebarn i Stavanger som fikk skolefrokost, mot 695 da ordningen startet noen år tidligere.⁵⁰³ Carl Schiøtz, daværende sjef for skolehelsetjenesten i Oslo, var mannen bak Oslofrokosten. Frokosten ble innført i Oslo-skolene fra 1932, og i årene som fulgte, gikk det nøye sammensatte måltidet sin seiersgang over hele landet.⁵⁰⁴

Forbruksforeningene ga også bidrag til de som hadde lite eller ingenting å rutte med.⁵⁰⁵ Enkelte år ga forbruksforeningen Økonom kontantstøtte til bortimot en tredjedel av medlemmene.⁵⁰⁶

*Økonom i Nymannsveien 89 på Storhaug i 1937*⁵⁰⁹

Godt over 75 prosent av innbyggerne på Storhaug var medlem i forbruksforeningene,⁵⁰⁷ og det var nok lettere å ta imot støtte fra disse enn forsorgen, ettersom det på sett og vis var deres ”egne” penger.⁵⁰⁸ Utbetalinger i form av kjøpsutbytte kom trolig enda flere til nytte.

⁴⁹⁹ Danielsen (1988), bd. II, s. 114

⁵⁰⁰ Gjerde (2005), s. 21

⁵⁰¹ E-post fra Vesla Vetlesen 31.3.11

⁵⁰² E-post fra Vesla Vetlesen 1.4.11

⁵⁰³ *Stavanger Aftenblad* 8.4.11, s. 15

⁵⁰⁴ <http://forskningsradet.ravn.no/bibliotek/forskning/199906/1999061601.html>

⁵⁰⁵ Titlestad (1987), s. 73

⁵⁰⁶ *Ibid.*, s. 117

⁵⁰⁷ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 49

⁵⁰⁸ Titlestad (1987), s. 118

Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1 handlet også stort sett på samvirkelagene, men kolonialforretningen på hjørnet ble også besøkt – for skams og naboskapets skyld:

*”både bestemor (Marie) og vår familie handlet i Bikuben som hadde utsalg litt lenger inn i Hjelmelandsgaten. På nærmeste hjørne hadde Falkeid en kolonialbutikk. Der handlet vi av og til. Vi kjente Falkeid som naboer, og det var litt flaut å passere butikken deres med fulle poser som vi hadde kjøpt et annet sted. Men økonomien var viktig. Kvitteringene fra Bikuben ble tatt vare på, og ved årets slutt ble de summert og innlevert slik at vi fikk prosenter av handelen. Et år (1938-39?) kjøpte min far (Peder Jarl) dress for de oppsparte pengene.”*⁵¹⁰

3.4.6 Kulturtørke og idrettsblomstring

Krisen gikk også utover kulturlivet. Det fantes etter hvert ingen større restauranter i Stavanger,⁵¹¹ byens symfoniorkester ble oppløst,⁵¹² og fra 1926 var byen helt uten teater. Økonomiske nedgangstider førte også til at antall kinogjengere stagnerte, og tre av byens åtte kinoer ble lagt ned i 1920-årene.⁵¹³

Stadig flere kom imidlertid med i organiserte kulturtiltak, og idretten fikk en oppslutning som aldri før. For arbeidsløs ungdom, spilte idrettsaktiviteter på marker og løkker en viktig rolle i en tilværelse som ellers var preget av stillstand. Fotballen ble den store idrettsgrenen, både for utøvere og publikum.⁵¹⁴ Viking, som hadde spilt seg fram til seriefinalen i 1933, var laget fremfor noen⁵¹⁵ og fungerte formodentlig som inspirasjon for de mange gate- og bydelslagene. Helge spilte også fotball, men det var først etter skoledagens slutt på St. Svithuns kommunale middelskole. Kameraten, Inge Paulsen, var et større talent og ble senere toppspiller i Viking.⁵¹⁶ For jenter var turn mer populært, og i 1938-39 gikk Vesla i "turnen" én dag i uka. Det var mye ”mas” både hjemme og på skolen om være aktiv i idrett og gym.⁵¹⁷

Hjemme hos Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1 gikk det ellers mye i sang og musikk. Peder Jarl spilte mandolin, og ungene kunne både folkeviser, klassiske sanger, rallarviser og arbeidssanger. Vesla minnes at hun lærte ”Internasjonalen” lenge før hun lærte nasjonalsangen.

⁵⁰⁹ Johnsen og Roalkvam (2001), s. 48

⁵¹⁰ E-post fra Vesla Vetlesen 18.2.11

⁵¹¹ Danielsen (1988), bd. II, s. 37

⁵¹² Axelsen (1974), s. 178

⁵¹³ Danielsen (1988), bd II, s. 237

⁵¹⁴ Ibid, s. 30-32

⁵¹⁵ Axelsen (1974), s. 119

⁵¹⁶ E-post fra Vesla Vetlesen 1.4.11

⁵¹⁷ Ibid

År med armod nedfelte seg også i kulturelle uttrykk, og skjev fordeling av samfunnets ressurser opptok både store og små.⁵¹⁸

3.4.7 Hvem slapp?

For mange var tiden mellom 1920 og 1940 en krisetid. For flertallet, som var i lønnet arbeid, var disse årene imidlertid preget av økonomisk fremgang og stigende levestandard.⁵¹⁹

Maries søster, Juliane Fürst, hørte til flertallet. Da Juliane under dyrtidsperioden la ned kolonialbutikken sin i Hjelmelandsgaten 1, begynte hun som kontorist i Stavanger kommune.⁵²⁰ Hun må ha funnet tilværelsen som kontorist lettere enn butikkinnehaverske, for den 14. januar 1920 meldte hun firmaet J. Fürst offisielt ut av handelsregisteret.⁵²¹

Juliane beholdt jobben selv i de verste kriseårene. Med tiden ble hun ”fullmektig”,⁵²² og, med unntak av en reduksjon i inntekten etter kriseåret 1921 (jf. kapittel 3.4.1), fikk hun stadig bedre betalt.⁵²³ I industrisamfunnet økte reallønnen gjennom hele denne perioden, bortsett fra noen ganske få tilbakeslag.⁵²⁴ I 1930, da arbeidsledigheten var på sitt verste i Stavanger, lå gjennomsnittsinntekten på 1 316 kroner for kvinner og 2 310 kroner for menn.⁵²⁵ Juliane tjente 2 600 kroner dette året⁵²⁶ - dobbelt så mye som gjennomsnittet for kvinner og til og med bedre en gjennomsnittet for menn. Andre goder ventet henne også like om hjørnet.

3.5 Sosiale reformer

Perioden mellom 1920 og 1935 har gjerne blitt karakterisert som en sosialpause. Krisen og det politiske synet som råde kom i veien for de store offentlige satsingene, men etter at Arbeiderpartiet fikk regjeringsmakt i 1935, ble flere sosiale reformer innført.⁵²⁷

⁵¹⁸ Gjerde, (2005), s. 19

⁵¹⁹ Hovland og Næss (1987), s. 136

⁵²⁰ E-post fra Vesla Vetlesen 11.3.11

⁵²¹ Firmaregister v/Torkel Thime. Statsarkivet i Stavanger

⁵²² E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

⁵²³ Byskatteliste for Stavanger 1922-1938 (for inntektsåret 1921-1937). Byarkivet i Stavanger

⁵²⁴ Furre (1971), s. 241

⁵²⁵ www.ssb.no: Historisk statistikk: ”Folketellingen 1930: ”Hvor meget tjener en innepike?””

⁵²⁶ Byskatteliste for Stavanger 1931 (for inntektsåret 1930). Byarkivet i Stavanger

⁵²⁷ Furre (1971), s. 261

I 1936 fikk Juliane således rett til ferie i 14 dager ved arbeidervernloven, og arbeidsgiveren måtte i henhold til samme lov ha ”saklig grunn” for å si henne opp.⁵²⁸ To år senere fylte Juliane 65 år. Fra da av kunne hun si opp selv og heve pensjon. Den nye kommunale pensjonsordningen trådte i kraft fra 1. juli 1937. Ved oppnådd aldersgrense, 70 og 65 år for henholdsvis menn og kvinner, var faste arbeidere og funksjonærer sikret 50 prosent av lønnen sin i pensjon. Ved uførhet gjaldt tilsvarende ordning.⁵²⁹

Samtidig ble loven om alderstrygd satt ut i livet. Allerede fra 1923 var en alderstrygdlov vedtatt etter flere tiår med utredninger og utsettelse. Denne loven trådte likevel ikke i kraft, fordi Stortinget var bekymret for de offentlige utgiftene. Utover i 1930-årene, økte imidlertid bekymringen for at antall barnefødsler gikk ned, samtidig som det ble flere eldre å forsørge. Troen på at forbruksvekst kunne være med på å bidra til et økonomisk oppsving for Norge (jf. kapittel 3.4.4) virket også inn og bidro til at loven om alderstrygd fra 1936 – som i stor grad bygget på den vedtatte alderstrygden fra 1923 – ble iverksatt fra 1. juli 1937.⁵³⁰

Alderstrygden skulle ikke være en videreføring av fattigforsorgen, men framstå som en universell ordning for alle. Trygden var imidlertid inntektsprøvd, slik at det kun var personer med lav formue og inntekt som hadde rett til støtte. I første omgang tok alderstrygden bare sikte på å opprettholde en sosial minstestandard, og utbetalingene til de som hadde rett til trygd lå bare så vidt over fattigkassens satser.⁵³¹ Beløpet ble satt til 480 kroner året i bykommunene,⁵³² og aldersgrensen ble satt til 70 år.⁵³³ Alderstrygden kom imidlertid ikke Juliane, men Marie til gode. For det første hadde Marie, i motsetning til Juliane, fylt 70 år da ordningen ble innført, men hun befant seg også i det økonomiske sjiktet som ordningen siktet mot.

I tillegg til alderstrygden, var trolig innføringen av obligatorisk arbeidsledighetstrygd, for alle arbeidstakere som var pliktig syketrygdet, av størst betydning. Bakgrunnen var den store ledigheten i trettiårene.⁵³⁴ Den nye loven trådte i kraft i 1939 og avløste den gamle loven om stats- og kommunebidrag til arbeidsledighetskasser.⁵³⁵

⁵²⁸ Jakhelln (2007), s. 144

⁵²⁹ Danielsen (1988), bd. II, s. 135

⁵³⁰ <http://www.regjeringen.no/nm/dep/fin/Dokument/NOU-ar/1998/NOU-1998-10/5.html?id=116409>

⁵³¹ Ibid

⁵³² Furre (1971), s. 263

⁵³³ <http://www.regjeringen.no/nm/dep/fin/Dokument/NOU-ar/1998/NOU-1998-10/5.html?id=116409>

⁵³⁴ Kjønstad (1997), s. 20

⁵³⁵ Sosialstatistikkens historie i Norge gjennom 100 år (1952), s. 36. Statistisk sentralbyrå

Holdningen om at samfunnet hadde plikt til å sørge for sine medlemmer fikk nå jevnt over større feste. Trygd var en rett man i en gitt situasjon hadde krav på, og den skulle ikke gis i form av nådeskillinger og forsorg.⁵³⁶ Fattigdomsproblemet var imidlertid ikke løst, selv om det å motta hjelp ble mindre stigmatiserende. I praksis utgjorde de fattige fremdeles 11,2 prosent av det samlede folketallet i Stavanger i 1939.⁵³⁷

3.6 Personlig og politisk

Fattigdom var ingen fremmed problemstilling for familien Hansen, og sosiale spørsmål ble hyppig diskutert, men engasjementet stanset ikke ved egen dør. Frihet og rettferdighet var to verdier Peder Jarl satte spesielt høyt. I 1911 hadde han vært med på å danne Norges Fritenkerforbund – forløperen for Human-Etisk Forbund – og i 1923 deltok han i stiftelsen av Norges Kommunistiske Parti.⁵³⁸ Det politiske synet og samfunnsengasjementet hans smittet over på de andre.⁵³⁹ Peder Jarl ”åpnet verden” for resten av familien.⁵⁴⁰

For sønnen Helge var det de store verdensbegivenhetene som engasjerte mest. Vanskelige tider i Norge kunne for ham ikke måle seg med det som foregikk av storpolitisk drama lenger borte:

*”(...) tredveårene var jo en veldig hard tid for de aller fleste, men jeg var bare et barn i det meste av tiden (...). Alle hadde det likt, så det som for meg vakte interesse (...) var det som skjedde ute i Europa med nazismens fremvekst”.*⁵⁴¹

Allerede som elleveåring fattet Helge interesse for konfrontasjonene som fulgte i land langt hjemmefra, men som gamle og nye massemedier brakte nærmere - helt inn i egen stue:

*”Vi hadde jo aviser, vi hadde til og med radio (...) hjemme og i omgangskretsen ble det snakket veldig mye om det som skjedde (...). Jeg husker at jeg var veldig opptatt av, og det må ha vært allerede som 11-åring, denne lille borgerkrigen som fant sted i Wien i 1934, der fagforeninger og arbeiderbevegelsen i Wien forsvarte seg mot det såkalte Dophyrstregimet”.*⁵⁴²

⁵³⁶ Furre (1971), s. 264

⁵³⁷ Titlestad (1987), s. 83

⁵³⁸ Vetlesen (2008), s.12-13

⁵³⁹ Hovland (1988), s. 1

⁵⁴⁰ Andreassen (1987), s. 79

⁵⁴¹ Viland (1988), s. 1

⁵⁴² Ibid

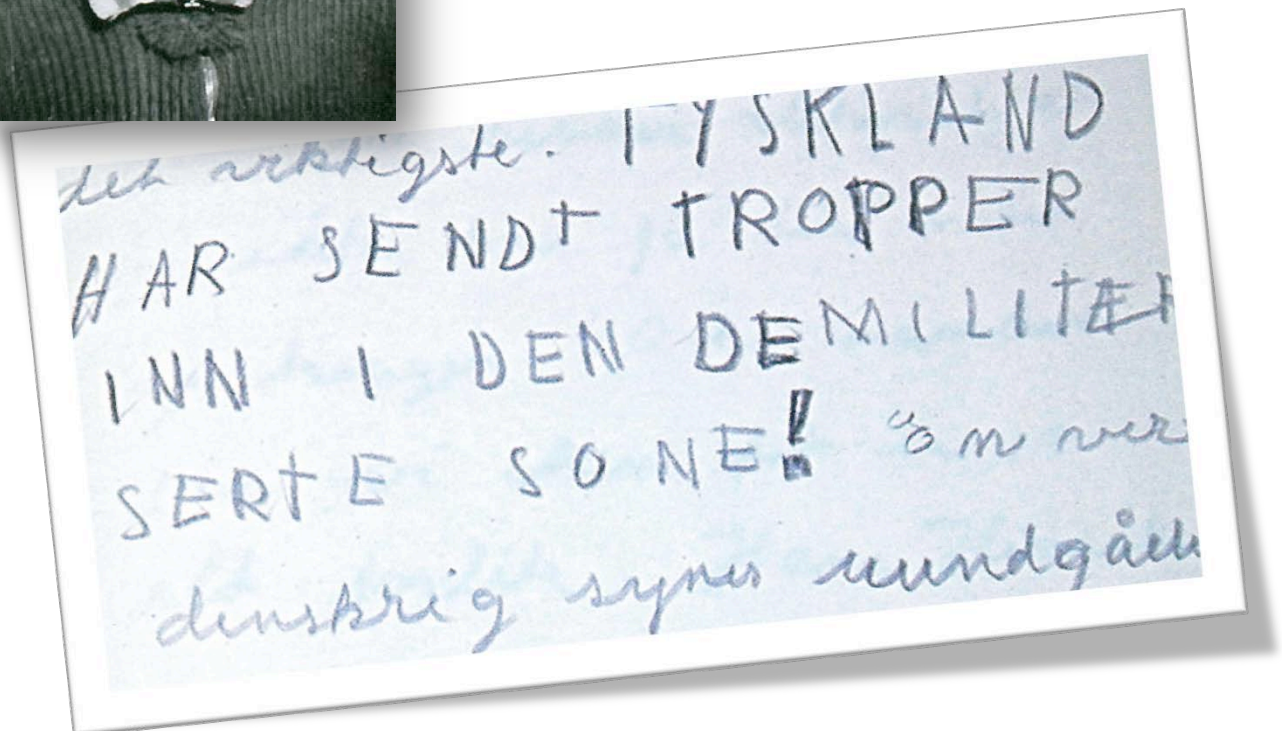
To år senere var det borgerkrigen i Spania som opptok ham, og da ungene i nabolaget ville leke ”indianer og hvit”, foreslo Helge at de stridende parter fra nå av skulle hete ”fascister og antifascister”. Selv sørget han alltid for å være på sistnevntes parti.⁵⁴³

Helge skrev også dagbok dette året. Torsdag den 25. mars 1936 noterte han følgende:

”Krigen i Etiopia går sin gang. Seiersmeldingene er meget motstridende. Italienerne bruker gass – ikke mot etiopiske soldater, men mot befolkningen (...). Men dette er dog ikke det viktigste. TYSKLAND HAR SENDT TROPPER INN I DEN DEMILITARISERTE SONE! En verdenskrig synes uundgåelig.”⁵⁴⁴

Bilde av Helge som 13-åring⁵⁴⁵

⁵⁴³ Vetlesen (2008), s. 13

⁵⁴⁴ Ibid

⁵⁴⁵ Ibid, innlegg

3.7 Sammendrag

- Helse og tilgang på medisinsk behandling

Julianes datter, Kathrine Antoinette Fürst, ble rammet av tæring som 16-åring og døde av sykdommen som 23-åring i 1923. Tuberkulose, eller tæring, som sykdommen ble kalt, hadde siden 1800-tallet utgjort den desidert største helsetrusselen i Norge. Som ung kvinne var Kathrine et typisk offer.

Tæring var en bakteriell infeksjon som spredte seg via dråpesmitte. En ofte lang og pinefull sykdomsperiode og høy dødelighet gjorde at sykdommen ble forbundet med angst og avmakt. Med ”fattigmannssykdommen” fulgte også sosial stigmatisering.

Fra begynnelsen av 1900-tallet sank antall sykdomstilfeller gradvis, fordi folk fikk bedre plass og mer kunnskap om ernæring og hygiene. Tuberkuloseloven av 1900 ga dessuten hjemmel for tvangsbehandling. Fram til 1920 var såkalt ”kuring” – i form av frisk luft, hvile, lett aktivitet og faste måltider – imidlertid det eneste behandlingstilbudet som fantes. Fra 1920-årene ble ”blåsing” av luft inn i lungene gjennom en nål, samt fjerning av ribbein, utført ved sanatoriene. Flere overlevde, men dødeligheten var fremdeles høy.

- Boligmiljø og tilgang på tjenester i nærmiljøet

Betydningen av nok lys, renhold og avstand til smitekilden ble stadig sterkere understreket i kampen mot mikroorganismer som tuberkelbasillen og andre farlige bakterier. Gradvis fikk boligene færre møbler og flere soverom, med større fokus på familiens tarv – på bekostning av det representative. Bad og wc ble også vanligere. Mot slutten av perioden hadde 3 av 4 vannklosett. I Hjelmelandsgaten 1 var vannklosett på plass lenge før den tid. Alt tidlig i perioden hadde Maries to barn flyttet ut og Marie fikk dermed også større plass. Tendensen gjorde seg gjeldende i byen og i landet for øvrig.

- Familie og sosiale relasjoner

Søstrene Marie og Juliane flyttet sammen i Maries leilighet da Maries to barn (Anna og Peder Jarl) flyttet ut og etablerte seg. Anna giftet seg for andre gang med frisøren Jens Theodor og bosatte seg på Lørenskog, hvor hun fikk 2 barn. Sønnen Willi fra første ekteskap ble værende hos Marie og Juliane. Peder Jarl giftet seg på Jevnaker med bondedatteren Sigrid, og fikk etter hvert 4 barn. Marie og Julianes familie i Hjelmelandsgaten 1, som like etter innflytting til sammen utgjorde 7 med ektefeller og barn, var nå redusert til 3. Til gjengjeld var familien større utenfor bygrensen, men det var langt å reise på besøk og den daglige kontakten forsvant.

- Sysselsetting og arbeidsvilkår/ Økonomiske ressurser og forbruksmuligheter

En internasjonal konjunkturkrise rammet Stavanger høsten 1920. I hermetikkindustrien kom prisfallet som fulgte på toppen av et gryende misforhold mellom et stort antall hermetikkfabrikker og sviktende råstofftilførsel, noe som reduserte lønnsomheten betraktelig. Skipsverftsindustrien, som fra før var under press på grunn av en forutgående sterk reallønnsvekst, ble enda hardere rammet. Lønnsomheten sank med andre ord i begge av byens to hovednæringer, spredte seg til de fleste andre og arbeidsløsheten steg. De som beholdt jobben fikk dramatiske lønnskutt. Grunnlaget for å drive pensjonat ble dermed dårligere, og Maries inntekter ble nesten halvert i 1921.

Etter en forbigående bedring i årene 1922-1926 – for Marie og i landet for øvrig – skapte paripolitikken nye problemer i siste halvdel av tjueårene. Virkemidlene for å få prisene ned og kroneverdien opp i pari var rentestigning og reduksjon i bankenes utlån. Stigende kroneverdi virket imidlertid negativt inn på Stavangers eksportrettede hermetikkindustri, og skipsverftene mistet ordrer til utlandet. Arbeidsledigheten steg i 1927 og 1928, og Maries inntekt falt i takt med denne.

Som jordbruker fikk Maries sønn, Peder Jarl, i særlig grad merke paripolitikken. Fall i jordbruksprisene gjorde det vanskelig å betjene gjelden, som stadig forrentet seg. Familien søkte tilflukt i Stavanger, men virkningen av børskrakket i 1929, hadde svekket mulighetene for å få et levebrød der. Stavanger var i 1930 den byen i landet med høyest arbeidsledighet. En fjerdedel av byens voksne mannlige befolkning stod uten jobb. Peder Jarl valgte derfor etter

kort tid å forlate byen og ta opp igjen gårdsdriften. Prisene på jordbruksprodukter fortsatte imidlertid å falle, og småbruket hans ble, som en rekke andres i perioden, solgt på tvangsauksjon i 1934. Peder Jarls familie havnet på forsorgen, i likhet med 20 prosent av landets befolkning.

Også i Stavanger ble forsorgen siste utvei for de mange ledige, etter at kommunen valgte å avvikle nødsarbeidet. Marie var intet unntak. Fra 1932 hadde hun som 70-åring krav på en liten kommunal pensjon, og for å få den, måtte hun stille seg i den lange rekken av forsorgsunderstøttede. Utbetalingene i Stavanger var blant de laveste i landet, utdelt etter fattigstyrets skjønn, og nøye tilmålt av Sara Berge på forsorgskontoret. Instruksene kom imidlertid fra Justisdepartementet, som uttrykkelig presiserte at støtten bare skulle forhindre at ”vedkommende forkommer”.

Standardsatser ble innført i Stavanger i 1937, som siste by i landet. Dette året kom også Peder Jarl tilbake til byen med familien sin for godt, og det stod såpass dårlig til at døtrene hans, Ingeborg og Vesla, var berettiget gratis ”oslofrokost” da de ble elever ved Storhaug skole.

Den økonomiske krisen, som med få års unntak preget hele denne perioden, rammet mange hardt, men ikke flertallet. Juliane beholdt jobben som kontorist i kommunen i alle de verste kriseårene. I likhet med andre som beholdt jobben, fikk hun også stadig bedre betalt.

Økonomien tok seg sakte opp mot slutten av perioden, og flere sosiale reformer ble innført, blant annet rett ferie (1936), alderstrygd og kommunal pensjon (1937) og arbeidsledighetstrygd (1939). Reformene ga økt velferd og økonomisk trygghet.

- Rekreasjon og kultur

Krisen rammet også kulturlivet. Stavangers finere restauranter, symfoniorkester og flere kinoer ble lagt ned. I mangel av andre tilbud, blomstret den organiserte idretten opp. Peder Jarls sønn, Helge, spilte fotball, som ble den store idrettsgrenen. Sang og musikk var også gratis, og hos Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1 ble ”Internasjonalen” sunget med særlig innlevelse.

- Politiske ressurser og demokratiske rettigheter

Fra 1932 mistet fattigunderstøttede retten til å inneha offentlige verv. Politisk engasjement kunne imidlertid ikke fratras noen, og det Hansen-familien manglet av økonomiske ressurser tok de igjen politisk. Peder Jarl var i sin tid med på å stifte Norges Fritenkerforbund i 1911 og NKP 1923. Engasjementet hans smittet over på familien. Nazistens framvekst ble sett på med stor skepsis, og allerede i 1936 forventet 13-åringen Helge en verdenskrig.

4 1940-1945

4.1 April 1940

4.1.1 9. april

Tirsdag den 9. april 1940 begynte som en helt vanlig dag for ti år gamle Vesla, som gjorde seg klar til å gå på skolen.

”Om morgenen gikk jeg som vanlig på skolen. I første friminutt gikk flyalarmen. Vi hørte flydur og sto i skolegården og kikket opp. Så kom en lærer løpende og ropte at vi måtte gå under halvtaket. Det hørtes dumt ut, for halvtaket var ikke til mye hjelp hvis det ble sluppet bomber! Vi sto som sild i tønne under halvtaket. Siden ble vi bedt om å gå til klasserommene våre og fikk beskjed om å gå hjem. I løpet av dagen krydde det av tyske soldater i sentrumsgatene.”⁵⁴⁶

Avisguttene, som i likhet med andre tjenestetilbydere hadde for vane å rope ut hva de hadde til salgs,⁵⁴⁷ hevet nok røsten ekstra høyt denne dagen. Først, ved åttetiden om morgenen, kom ”Stavangeren!” for salg, og en time senere var også ”Aftenbla’!” å få kjøpt.

Kjempeoverskriftene formidlet overveldende nyheter om at Tyskland hadde angrepet Norge.⁵⁴⁸ Samme dag, utenfor havnen i Stavanger, senket den norske jageren ”Æger” et tysk skip, for deretter selv å bli senket av tyske fly. På Sola ble flyplassen angrepet.⁵⁴⁹

Ikke mange hadde trodd at krigen ville nå fredsnasjonen Norge. Da den kom, hadde det norske forsvaret lite å stille opp med. De siste repetisjonsøvelsene ble holdt i 1922, det disponible utstyret var mangelfullt, og befalet var fåtallig og dels ute av trening.

Først den 9. april kom mobiliseringsordren fra Hærens overkommando. Da var Norge alt besatt av tyske styrker.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ E-post fra Vesla Vetlesen 7.4.11

⁵⁴⁷ E-post fra Vesla Vetlesen 17.3.11

⁵⁴⁸ Wyller og Stahl (1959), bd. I, s. 27

⁵⁴⁹ Austbø (2008), s. 360

⁵⁵⁰ Schanche (1979), s. 12-13

4.1.2 ”Galne-onsdag”

«Engelskmennene skal bombe byen!» Ryktet spredte som ild i tørt gress.⁵⁵¹ Onsdag den 10. april 1940 fikk siden betegnelsen ”Galne-onsdag”.⁵⁵² I løpet av noen timer var store deler av byens befolkning på flukt. Mellom 20 og 30 000 mennesker stormet ut av byen, mange mot ukjent mål.⁵⁵³

Hos Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1 ble det bestemt at jentene skulle evakueres.

Fartøyet de hadde for hånden viste seg imidlertid å være i dårligere forfatning enn først antatt:

”Vi hadde en robåt som lå i Ramsvik. Det ble raskt bestemt at min mor (Sigrid), Ingeborg og jeg (Vesla) skulle evakueres til Hommersåk. Far (Peder Jarl) skulle ro oss over fjorden og deretter returnere. Da vi kom til båten, hadde noen vært der før oss. I panikken som var oppstått, hadde noen prøvd å ta båten vår. Den var fortøyd med kjetting og hengelås på innsiden av båten. Noen hadde prøvd å knuse låsen med en stein, men i stedet var et bord blitt knust. Det måtte repareres. Vi kom avsted: far rodde og vi øste, for det lekket litt etter den provisoriske reparasjonen. På Hommersåk var det mengder av folk som hadde rømt byen, men de fastboende åpnet hjemmene sine, og alle fikk tak over hodet.”

Byens omland tok i mot horder av stavangerfolk på flukt. De som ikke hadde egne landsted å dra til fikk husly på gårder, i forsamlingslokaler, i kirker og på skoler. På Hommersåk, hvor Hansen-familien søkte ly, ble befolkningen snart mangedoblet.⁵⁵⁴

4.1.3 Flystyrt

Neste dag, ved åttetiden om kvelden, torsdag den 11. april, kom to britiske Wellington 1B-bombefly inn over Stavanger.⁵⁵⁵ Ett av dem ble truffet av det eneste luftvern batteriet tyskerne hadde rukket å sette opp, på taket av Marnburg i Østervåg. Omgjort til en brennende fakkel, stupte flyet inn over Storhaug bydel og styrtet rett i Storhaug skole. De 500 kilo tunge bombene som flyet var utstyrt med eksploderte,⁵⁵⁶ og Jelsagaten 16, 18 og 21, Opheimsgaten 29 og 32, og Sandeidgaten 31, brant ned til grunnen. Tre personer, samt de seks britene om bord i flyet, mistet livet.⁵⁵⁷

⁵⁵¹ E-post fra Vesla Vetlesen 7.4.11

⁵⁵² Austbø (2008), s. 35

⁵⁵³ Wyller og Stahl, bd. I (1959), s. 152

⁵⁵⁴ Schanche (1979), s. 25

⁵⁵⁵ Axelsen (1974), s. 204

⁵⁵⁶ Austbø (2008), s. 35

⁵⁵⁷ Axelsen (1974), s. 204

De evakuerte på Hommersåk fikk snart høre om flystyrten på Storhaug, og Sigrid prøvde å få fatt i en telefon for å ringe hjem, men de få telefonene som var tilgjengelige var stadig opptatt, og ventetiden var lang for å slippe til. Fra en strand kunne de skimte byen i det fjerne og se røyken som steg til himmels, men de visste ikke om den kom fra Hjelmelandsgaten 1:

”Noen fortalte at det var Storhaug skole som var rammet, og at flere hus omkring var knust. Først etter lang tid fikk mor telefonkontakt hjem, og midt i ulykken var det en lettelse at Hjelmelandsgate 1 fremdeles sto – riktig nok med 21 knuste vindusruter.”⁵⁵⁸

Etter noen dager reiste Sigrid, Ingeborg og Vesla tilbake til byen. Skolen skulle starte igjen, selv om det var brutt ut krig. Vesla og resten av klasse 3A på Storhaug skole måtte få undervisning hjemme hos en klassevenninne i starten, da skolen deres lå i ruiner.⁵⁵⁹ At undervisningen ble lagt til private hjem var det for øvrig flere som måtte innfinne seg med, ettersom de fleste skolebygningene ble rekvirert av tyskerne.⁵⁶⁰

Bilde av en nedbrent Storhaug skole tatt fra Hjelmelandsgaten 1⁵⁶¹

⁵⁵⁸ E-post fra Vesla Vetlesen 7.4.11

⁵⁵⁹ Ibid

⁵⁶⁰ Austbø (2008), s. 360

⁵⁶¹ Vetlesen (2008), innlegg

4.2 Et diktatur innføres

Snart var samfunnet som helhet under tysk kontroll. De som gjorde motstand i Rogaland – på Ålgård, i Dirdal og i Gloppedalsura - måtte gi tapt den 23. april 1940.⁵⁶² Rundt 1 300 utslitte ungdommer ble dagen etter ført til Stavanger som tyske fanger. Samme dag, den 24. april 1940, ble Josef Terboven oppnevnt som *Reichkommisar* for Norge, kun underlagt Hitler selv.⁵⁶³

Den 5. mai kapitulerte de norske styrkene i Sør-Norge, den 9. juni kapitulerte de norske styrkene i Nord-Norge, og den 13. juni talte den nylig utnevnte forsvarssjefen, general Otto Kluge, til soldatene sine for siste gang: ”Husk på det: Ingen stat kan reise seg igjen bare ved å vente på at noe skal hende, at en hjelp skal komme utenfra. En må være klar til å hjelpe seg selv når tiden er inne.”⁵⁶⁴

Om lag 10 000 tyske soldater ble utstasjonert bare i Rogaland. Fylket var strategisk viktig, og frykten for allierte angrep var stor fra første stund. Sjefen for de tyske invasjonstyrkene, general Falkenhorst, holdt det hele tiden som sannsynlig at engelskmennene ville legge en front til Norge.⁵⁶⁵

I begynnelsen var det den tyske vernemakten, Wehrmacht⁵⁶⁶, alene som representerte tysk makt og tyske krav, men etter kort tid bygde tyskerne også opp et sivilt styringsapparat.⁵⁶⁷

Både i det militære og i det sivile forvaltningsapparatet tyskerne etablerte, var det mange nordmenn som ble tilbudt, og tok imot, underordnede stillinger – som sjåførere, kontorfolk, tolker og anleggsarbeidere. Sommeren 1940 var preget av en sterk tilpasning til den tyske okkupasjonsmakten.⁵⁶⁸

⁵⁶² Wyller og Stahl, bd. I (1959), s. 154

⁵⁶³ Thuesen (1997), s. 352

⁵⁶⁴ Schanche (1979), s. 42

⁵⁶⁵ Viksveen (1986), s. 10-11

⁵⁶⁶ Fellesbetegnelse på den tyske militærmakt, bestående av hær, marine og luftvåpen

⁵⁶⁷ Hovland og Næss (1987), s. 253-254

⁵⁶⁸ Ibid. (Stavanger kommune nedbetalte 26 millioner av en samlet lånegjeld på 39 millioner i løpet av krigen. Økte skatteinntekter kan i stor grad tilskrives tyskerarbeid i området. Ibid, s. 279)

Demokratiet ble raskt avviklet. Den 16. august 1940, ble Norges Kommunistiske Parti, NKP, forbudt.⁵⁶⁹ Den 25. september 1940, ble Kongen, regjeringen og det midlertidig fungerende Administrasjonsrådet, avsatt av Rikskommisar Josef Terboven. 13 ”kommisariske statsråder” ble oppnevnt, og samtlige politiske partier, bortsett fra NS, ble oppløst og forbudt.⁵⁷⁰

Terbovens tale ble etterfulgt av en innstendig oppfordring fra en av de 13 nyutnevnte statsrådene, propagandaminister dr. Gulbrand Lunde fra Stavanger, som henstilte sine landsmenn om å slutte opp om den nye tid. Tre dager senere ble det formulert et motsvar fra Stavanger. *Iste Mais* redaktør, Trond Hegna, satte ”Ingen nordmann til salg!” som overskrift på sin lederartikkel den 28. september 1940. Avisen ble stoppet, og Hegna arrestert, men artikkelen ble spredt ut over byen – og senere også ut over landet.⁵⁷¹

Terbovens statsråder fikk uinnskrenket myndighet under ham – blant annet til å gi nye forordninger innen sitt område, som trådte i stedet for lover – og med anledning til å avskjedige norske statstjenestemenn som ikke medvirket til å fremme ”nyordningen”.⁵⁷² Det kommunale selvstyret ble oppløst, og bystyre og formannskap ble erstattet av håndplukkede ordførere som skulle styre under statsråden etter ”fører- og ansvarsprinsippet”. Etter kort tid var nesten samtlige av ordførerne i Rogaland erstattet av NS-folk.⁵⁷³

En ”folkedomstol” – med myndighet til å avgjøre politiske saker uten appellrett – ble opprettet,⁵⁷⁴ og en ny ordning ved utnevning av domsmenn, gjorde det mulig å gi både nye og eksisterende domstoler en ønsket politisk sammensetning.⁵⁷⁵ På tampen av året trådte Høyesterett tilbake, i protest mot de nazistiske forordningenes inngripen i norsk rettsliv.⁵⁷⁶

Ved den såkalte ”statsakten” på Akershus, den 1. februar 1942, ble den allerede selvoppnevnte stasministeren, Vidkun Quisling, utnevnt til ”ministerpresident” for en ”nasjonal regjering”. Etter egne ord overtok han med dette ”Kongens, Regjeringens og Stortingets myndighet”.⁵⁷⁷

⁵⁶⁹ Vetlesen (2008), s. 16

⁵⁷⁰ Schanche (1979), s. 43

⁵⁷¹ Wyller og Stahl, bd. III (1964), s. 68-69

⁵⁷² Schanche (1979), s. 43

⁵⁷³ Hovland og Næss (1987), s. 268

⁵⁷⁴ Wyller og Stahl, bd. III (1964), s. 68-69

⁵⁷⁵ Thuesen (1997), s. 356

⁵⁷⁶ Schanche (1979), s. 43

⁵⁷⁷ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 74

Nasjonal Samling, med Quisling i spissen, utgjorde nå den sivile ledelsen i Norge. Utnevnelsen markerte det endelige bruddet på norsk konstitusjon og demokratisk tradisjon.⁵⁷⁸ Josef Terboven var fremdeles øverste sjef for alle politistyrker og Waffen-SS, og som Hitlers representant i Norge, var han i realiteten landets mektigste mann.⁵⁷⁹

Akkompagnert av bombedrønn og luftvernild, ble det nye Norge preget av forbud, påbud, rasjonering og nazifisering – med reelle trusler om straff som incentiv – og det var, bokstavelig talt, lett å trø feil i bekmørket utenfor blendingsgardinene.

I Stavanger var det Arnold Hölscher, assistert av flere norske statspolitimenn, som ble frontfiguren for det som snart skulle fortone seg som et skrekkregime.⁵⁸⁰ Til tross for sin relativt underordnede stilling, ble SS-Hauptscharführer Hölscher den drivende kraften i kampen mot de som på ulike måter motsatte seg ”nyordningen”.⁵⁸¹ Hölscher var midt i 40-årene, usedvanlig brutal og hensynsløs, og formodentlig den mest effektive mann innen Gestapo i Stavanger.⁵⁸² Bortsett fra i Trøndelag, hvor Rinnan-banden opererte, var det ingen andre fylker i landet hvor Gestapo skal ha hatt så god oversikt som i Rogaland, selv om det aldri ble etablert noen utstrakt angiverivirksomhet her.⁵⁸³

4.3 Stritt folk

Befolkningen delte seg snart inn i tre hovedgrupper: ”quislingene”, som var NS-medlemmer, de ”stripete”, som var NS-sympatisører, og ”jøssinger”, som utgjorde den store gruppen av passive og aktive motstandere av nazismen og tysk overherredømme.⁵⁸⁴

Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1 var i så måte ”jøssinger”, men de var også kommunister, og ettersom Tyskland og Sovjet hadde inngått en ikke-angrepspakt, i august 1939, var NKPs holdning ved krigsutbruddet dels direkte motstandsfiendtlig.⁵⁸⁵

⁵⁷⁸ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 74

⁵⁷⁹ Schanche (1979), s. 93

⁵⁸⁰ Austbø (2008), s. 37

⁵⁸¹ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 197

⁵⁸² Schanche (1979), s. 98

⁵⁸³ Vetlesen (2008), s. 64

⁵⁸⁴ Schanche (1979), s. 44

⁵⁸⁵ Ibid, s. 226

Opposisjonen kom fra Peder Furubotn i Bergen. Furubotn ønsket aktiv motstand, og i oktober 1940, etter å ha kritisert partiledelsens passive holdning i sterke ordelag, etablerte han et kommunistisk motstandssenter med tre-fire nære medarbeidere i illegal heltidsvirksomhet.⁵⁸⁶

Hjemme hos Hansen pågikk det en intern diskusjon om hvordan ikke-angrepspakten skulle fortolkes. I begynnelsen fungerte den såkalte Hitler-Stalin-pakten på sett og vis som en mental sperre mot å oppta aktiv motstand mot okkupasjonsmakten, men med Tysklands overfall på Sovjet, den 22. juni 1941, ble Peder Jarls engasjement i motstandskampen skjerpet.⁵⁸⁷

For 23 år gamle Einar Andreassen, som lette etter et tryggere sted å trykke den illegale avisen sin, *Stritt Folk*, kom Peder Jarls kampvilje som bestilt. *Stritt Folk* var Rogalands første illegale avis da den gikk i trykken, den 1. oktober 1940, på Øglænds sykkelfabrikk i Sandnes. Navnet var inspirert av linjen i et dikt av Arnulf Øverland: ”*Jeg er av et folk som er stille og stritt og lar andre i fred og vil være fritt.*”⁵⁸⁸ Trolig var det også ment som en ironisk allusjon til Nasjonal Samlings hovedorgan *Fritt Folk*.

Etter hvert ble det bestemt at trykkingen burde flyttes til ”storbyen” Stavanger, hvor forholdene var mindre gjennomslipplige.⁵⁸⁹ Hjelmelandsgaten 1 egnet seg godt. Huset var stort, med tre innganger, det var mange mennesker som til enhver tid gikk inn og ut, og noen flere ville trolig ikke vekke mistanke.⁵⁹⁰ Helge hadde dessuten innredet et kjemilaboratorium på kjøkkenet i kjelleren, og her var det verken vinduer eller vegger mot verden utenfor.⁵⁹¹ Vesla, som da var elleve år, fikk uten videre forklaring forbud mot å gå inn, men hun forsto hva som foregikk:

*”I et bakrom i kjelleren hadde min bror Helge, som gikk på gymnas og var 18 år gammel, innredet et laboratorium hvor han utførte mange spennende eksperimenter. Nå hadde jeg fått adgang forbudt til laboratoriet, men jeg visste hva som var der inne. (...) Jeg hørte skrivemaskinen og jeg hørte når stensilene ble kjørt. Folk kom og gikk og hadde med seg vesker som var ganske tunge. Men jeg fikk aldri se de illegale avisene som ble produsert i kjelleren vår.”*⁵⁹²

⁵⁸⁶ Viksveen (1985), s. 40

⁵⁸⁷ Vetlesen (2008), s. 18

⁵⁸⁸ Schanche (1979), s. 112-113

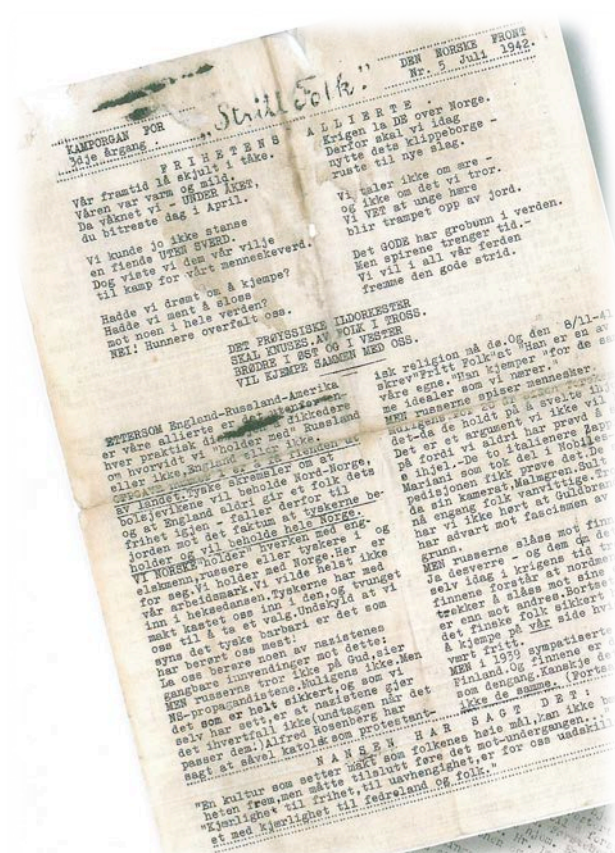
⁵⁸⁹ Ibid, s. 115

⁵⁹⁰ Vetlesen (2008), s. 18

⁵⁹¹ E-post fra Vesla Vetlesen 5.1.11

⁵⁹² Vetlesen (2004), s. 17

Marie var også inneforstått med virksomheten som foregikk i huset hennes, og hele familien var engasjert i avisarbeidet.⁵⁹³

Stritt Folk kom vanligvis ut én gang i måneden, med opptil 15 sammenheftede sider, i et opplag på 3 000 eksemplarer på det meste. Hensikten var å skape og opprettholde en norsk front mot det nye NS-regimet.⁵⁹⁴

Omtrent samtidig gikk nyhetsbulletinen *Frihet* i trykken i Hjelmelandsgaten 1. Redaktøren, Kristian Storsteen, var redaksjonssekretær i *Iste Mai* – inntil avisen måtte innstille, etter Trond Hegnas leder ”Ingen nordmenn til salg”. *Frihet* brakte nyheter fra fronten, kommentarer og motstandsparoler, og kom ut i et ukentlig opplag på 2 000 eksemplarer.⁵⁹⁵

Arbeidet med å formidle usensurerte nyheter ble særlig viktig etter at radioapparatene ble inndratt i september 1941.⁵⁹⁶ Det var Helge som fikk oppgaven med å lytte til den store Tandberg-radioen, som lå skjult i et rom på loftet, bak panelet i skråtaket, og notere ned nyheter og andre viktige beskjeder fra ”stemmen i London”. Andre i nettverket lyttet også til sine skjulte radioer og noterte sitt, før avisredaksjonen samlet seg og bestemte hva som skulle komme på trykk.⁵⁹⁷

Helge hadde imidlertid blitt betrodd viktige oppdrag alt fra krigens første år. En venn av familien, Åke Jensen – som var lederen for den militære etterretningen, senere kalt XU, i Stavangerdistriktet – ga Helge i oppdrag å kartlegge bostedsadresser til høyere tyske offiserer

⁵⁹³ Vetlesen (2008), s. 18

⁵⁹⁴ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 64-65

⁵⁹⁵ Viksveen (1986), s. 26-27

⁵⁹⁶ Ibid

⁵⁹⁷ Vetlesen (2008), s. 19-20

med grad, våpenart og navn. XUs hovedkvarter i Stavanger var i Døves Hus, et kvartal unna Hjelmelandsgaten 1, og Helge var hyppig innom og avla rapport om hva han hadde observert og memorert til fots og fra sykkelsetet.⁵⁹⁸

Sigrid og Peder Jarl ønsket ikke at Ingeborg skulle delta i det farlige arbeidet, men seksten år gamle Ingeborg ville også bidra med noe. Hun fraktet avisene til avtalte steder, hvor de senere ble hentet av andre,⁵⁹⁹ og i ly av nattemørket ble avisene lagt i postkassene til ”de faste abonnenter”.⁶⁰⁰ Til sammen var flere hundre rogalendinger med på utgivelse og distribusjon av illegale aviser.⁶⁰¹ Distribusjonsnettene dekket hele fylket, og leserne sørget selv for ytterligere sirkulasjon. På forsiden stod det gjerne et opprop: ”Send videre!”, eller ”Ikke brenn bladet før minst 25 nordmenn har lest det!”. Nedslagsfeltet ble derfor langt større enn hva opplaget skulle tilsi.⁶⁰²

På landsbasis ble det med tiden produsert 338 illegale aviser. I Stavanger utkom det flere, men de fire store var *Stritt Folk*, *Frihet*, *Jøssing* og *Patrioten*.⁶⁰³ I den brede sivile motstandskampen som etter hvert tok form – hvor skole, kirke og idrett markerte seg særlig tydelig – utgjorde den illegale pressen trolig en fundamental forutsetning for allmenn orientering og opinionsdannelse.

Ved årsskiftet 1941/42 gikk den illegale pressen for fullt, men avisenes lesere var begynt å bli forholdsvis uforsiktede i sin omgang med den.⁶⁰⁴ Allerede på vårparten hadde Hölscher mange av avismedarbeiderne i kikkerten, men han lot dem få fortsette en stund til, for å få best mulig oversikt over virksomheten. Tidlig i juli 1942 begynte de første arrestasjonene.⁶⁰⁵

For Hansen-familien gjaldt det å komme seg i sikkerhet. Sigrid og Vesla befant seg på dette tidspunktet på Duedalen feriekoloni på Fogn, hvor Sigrid var ansatt som kokke, og Peder Jarl satte seg på båten inn, for å gi beskjed om at de måtte flykte.⁶⁰⁶

⁵⁹⁸ Vetlesen (2008), s. 15-17

⁵⁹⁹ Gjerde (2005), s. 25

⁶⁰⁰ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 64

⁶⁰¹ Hovland og Næss (1987), bd II, s. 262-263

⁶⁰² Vetlesen (2008), s. 19

⁶⁰³ Viksveen (1986), s. 26-27

⁶⁰⁴ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 73

⁶⁰⁵ Viksveen (1985), s. 17

⁶⁰⁶ Vetlesen (2004), s. 19

4.4 På flukt

En julkveld i 1942 kom Peder Jarl med rutebåten til Fogn. Han hadde anlagt fullskjegg, og Vesla, som noe motvillig hadde blitt med moren til feriekolonien da skoleferien begynte, kjente nesten ikke faren sin igjen. Foreldrene snakket lenge sammen, og Vesla fikk beskjed om å pakke en liten ryggsekk og legge seg til vanlig tid, men uten å kle av seg. Sent på kvelden dro de. Vesla fikk ikke vite hvor de var på vei, bare at de skulle til en gård, inne i en fjord.⁶⁰⁷

På Bakken i Lysefjorden ventet søskenparet Gjertrud og Johannes. De stilte gården sin til disposisjon for folk på flukt.⁶⁰⁸ Ingen kjørevei førte hit, og de nærmeste gårdene lå én times gange unna, eller mer, gjennom ulendt terreng. Fjellgården Bakken var heller ikke synlig fra brygga, hvor rutebåten la til.⁶⁰⁹ I Rogaland var det fjellgårdene og bygdene i grisgrendte strøk som ga beskyttelse til de som var jaget av Gestapo.⁶¹⁰

*F.v. Johannes Bakken, Vesla, Gjertrud Bakken. De øvrige tre er sommergjester.*⁶¹¹

⁶⁰⁷ Vetlesen (2004), s. 19

⁶⁰⁸ Ibid

⁶⁰⁹ Vetlesen (2008), s. 25

⁶¹⁰ Vetlesen (2008), s. 62

⁶¹¹ Ibid, innlegg

Ingeborg befant seg i sikkerhet hos slektninger på Hognestad, men Johan og Helge var igjen i Stavanger for å varsle så mange de kunne om at Gestapo var på sporet av dem.⁶¹² Johan hadde fått i oppdrag å varsle Einar Andreassen, redaktøren av *Stritt Folk*, om arrestasjonene som var på gang. Einar var ventet med toget fra Oslo, og Johan reiste til Bryne for å gå på toget der og advare ham.⁶¹³

Einar hadde imidlertid valgt en annen reiserute til Stavanger, og om bord på toget ble Johan i stedet møtt av Gestapo. I mangel av falske identitetspapirer, måtte han vise fram grenseboerbeviset sitt, med fullt navn og bilde: ”Johan Bernhard Hansen” var et navn Gestapo fant igjen på listen de hadde med seg over ettersøkte personer. Med revolveren innenfor rekkevidde, hadde Johan kanskje hatt en mulighet til å komme seg unna, men den lå gjemt under en løs fjøl på kjøkkengulvet i Hjelmelandsgaten 1 og kom til liten nytte.⁶¹⁴ Torsdag den 23. juli 1942 ble 21 år gamle Johan Bernhard Hansen arrestert.⁶¹⁵

På Bakken fikk de høre at Johan var tatt. De fikk også vite at han hadde fått hard behandling, og at han hadde forsøkt å ta livet sitt ved å skjære over pulsårene, fordi han fryktet han skulle sprekke og angi noen. Selvmordsforsøket ble imidlertid oppdaget, og sårene sydd igjen. Han var nå sendt til Grini. Det siste var gode nyheter, for det betydde at forhørene var over.⁶¹⁶

Gestapos arrestasjonsbølge hadde for øvrig bare så vidt startet. I løpet av sensommeren 1942, ble i alt 120 kvinner og menn tilknyttet det illegale avisnettverket arrestert.⁶¹⁷ Mellom 70 og 80 av de arresterte var bosatt i Stavanger, og få av de som var sterkest engasjert i pressevirksomheten kom seg unna.⁶¹⁸

Ingeborg dro fra Hognestad til Bakken i september. Hun måtte ta buss og båt for å komme dit, med Gestapo i hælene.⁶¹⁹

⁶¹² Gjerde (2005), s. 25

⁶¹³ Vetlesen (2008), s. 23

⁶¹⁴ Ibid

⁶¹⁵ Ottosen (2004)

⁶¹⁶ Vetlesen (2004), s. 22

⁶¹⁷ Austbø (2008), s. 361

⁶¹⁸ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 98

⁶¹⁹ Gjerde (2005), s. 26

Peder Jarl holdt seg stort sett borte fra Bakken, for å unngå å bli gjenkjent og sette hele familien i fare dersom Gestapo skulle dukke opp, men noen ganger kom han på korte besøk. Hver morgen tok han da kikkerten med seg ned på bakkekammen for å speide utover fjorden.⁶²⁰ En morgen, den 13. november 1942, kom han tilbake til huset, hvor de andre satt ved frokostbordet på kjøkkenet, med beskjeden: ”Gestapo kommer. Nå er de her. De legger til brygga. Det er mange om bord i skøyta.”⁶²¹

Det var ikke tid til å flykte opp i fjellet. Sporene etter dem ville uansett vært lette å følge i snøen som nettopp hadde lagt seg. En halv time senere ble kjøkkendøren slengt opp. Med maskinpistoler i skuddklar stilling, fordelte en fortropp på fire stykker seg raskt i huset. Deretter kom en ny gruppe med sjefen, Arnold Hölscher.⁶²²

Hölscher tok raskt kommandoen. Alle grenseboerbevis skulle fram på bordet. Peder Jarl, som hadde falsk legitimasjon, ble ikke gjenkjent og sendt inn i et siderom, men grenseboerbeviset hvor det sto ”Sigrid Hansen, Hjelmelandsgate 1” ble Hölscher straks interessert i.⁶²³

Da Sigrid sa at hun ikke kunne svare på hvor Peder Jarl, eller sønnen Helge, befant seg, gikk Hölscher over til trusler om fengsel og diverse metoder han kunne benytte seg av for å få folk i tale. Sigrid forble taus, og Hölscher begynte å brøle ut spørsmålene sine, mens han gikk frem og tilbake på gulvet.⁶²⁴

*Arnold Hölscher*⁶²⁵

Plutselig gikk døren til siderommet opp, og Peder Jarl kom ut. ”Ich bin Hansen”, sa han. Tysk var et språk han behersket, etter tiden som vandrende litografsvenn.⁶²⁶

⁶²⁰ Vetlesen (2004), s. 23

⁶²¹ Vetlesen (2008), s. 28

⁶²² Ibid

⁶²³ Ibid, s. 29

⁶²⁴ Ibid s. 30

⁶²⁵ Ibid, innlegg

⁶²⁶ Ibid, s. 30

Peder Jarl ble ført ned i kjelleren. Hölscher ville vite hvor Helge var. Da Peder Jarl nektet å svare, ble han slått og sparket til han mistet bevisstheten, og deretter vekket opp igjen med en pøs med vann. Hölscher truet deretter med å arrestere familien, svi av gården og skyte gisler.⁶²⁷ Peder Jarl visste at slike trusler var omsatt i handling andre steder. Til slutt fikk Hölscher vite at Helge oppholdt seg i Espedalen, og Peder Jarl ble ført bort fra Bakken, blek og med ustø gange.⁶²⁸

Neste dag reiste Sigrid, Ingeborg og Vesla tilbake til byen, til bestemor Marie, og til Hjelmelandsgaten 1. Her fikk de vite at også Helge var arrestert.⁶²⁹

4.5 ”Wo ist Helge?”

4.5.1 En fange fri

Fordi det var juleferie, hadde Ingeborg og Vesla ikke stått opp enda da det ringte hardt på entrédøren, samtidig som det hamret løs på kjøkkendøren ut mot bakgangen, i Hjelmelandsgaten 1. Sigrid lukket opp. Med bajonetter på maskingevær kom Gestapo-soldater stormende inn. En av dem stakk bajonetten inn i et klesskap med bare forheng foran. ”Wo ist Ihr Sohn? Wo ist Helge?”, brølte Hölscher.⁶³⁰

Kort tid før,

*”Kl. 7 om morgenen lille julaften sprang en ung mann i full fart sørover Lagårdsveien, stakk opp en tverrgate og fortsatte å løpe mot Hillevåg. Samtidig ble det slått alarm i fengselet på Lagårdsveien, kretsfengsel avd. A. Et par tyske vakter sprang forvirret om på fortauet og raste mens de viftet med revolvere og lommelykter. Ingen skal undres over at tyskerne raste og at den unge mannen sprang for livet. For første gang hadde en av Gestapos fanger rømt fra ”Lagård””.*⁶³¹

Sigrid svarte sint: ”Helge er ikke her. Dere har tatt ham, og dere har ansvaret for at det ikke skjer ham noe galt”.⁶³²

⁶²⁷ Vetlesen (2008), s. 30-31

⁶²⁸ Ibid

⁶²⁹ Vetlesen (2004), s. 26

⁶³⁰ Ibid, s. 27

⁶³¹ Lund (1995), s. 35

⁶³² Vetlesen (2004), s. 27

Ingeborg ble plassert foran en av soldatene, med munningen av en maskinpistol i ryggen. Dørene til samtlige rom i huset ble sparket opp, med Ingeborg som skjold foran. Hvert eneste rom i Hjelmelandsgaten 1 ble gjennomført, fra kjeller til loft, med Sigrid på slep. Da de kom til loftet, gjenstod det til slutt kun et lite rom. Sigrid sa at ”nå fikk det være nok! Helge var ikke i huset, det måtte de da forstå!”, hvorpå soldatene snudde og forlot loftet. Bak døren til kottet som ikke ble gjennomført, stod radioen, som ikke var innlevert.⁶³³

Helge ble etterlyst over hele landet. I *Polititidende*, utgitt av Kriminalpolitiet i Oslo, ble han omtalt på følgende vis:

*”Hansen, Helge, 13/7-23 Jevnaker, gymnasiast, se foto, 176, spe, tynn hals, bl. hår, blek, grå ø., innb. nese, lesper litt, taler vestlandsdial. med islett av sørlandsk, ill. virksomhet, bes pågr. og underr. s.- Oslo kripo., 4658743.”*⁶³⁴

Gestapo hadde ikke for vane å fotografere sine arrestanter, og da Helge rømte fra fengselet, hadde de heller ikke noe bilde av ham. Sigrid hadde imidlertid vært ”behjelpelig” med å finne et bilde av sønnen, hvor skar han grimaser og var nesten ugjenkjennelig.⁶³⁵

For en rømling på flukt, var det ikke lett å komme seg ut av byen. I følge den senere distriktssjefen i Milorg D-19 (Sør-Rogaland), advokat Kluge, var det få byer i landet det var vanskeligere å flykte fra:

⁶³³ Gjerde (2005), s. 27

⁶³⁴ Vetlesen (2008), s. 44

⁶³⁵ Ibid, s. 43

”Stavangers beliggenhet var såre uheldig sett fra motstandsbevegelsens synspunkt. Byen ligger på en trang halvøy – omgitt av det flate og skogløse Jæren. Her var det sannelig ikke lett å komme seg unna når det knep. (...) Nepppe noen større by i landet har hatt færre retrettmuligheter (...) De glisne bygder og skogfattige fjellstrekninger i Ryfylke egnert seg ikke godt som dekningssteder. Alt var for gjennomsliktig. Folkesnakk gjorde det også vanskelig – og eksporten av folk østover til svenskegrensen var en lang, besværlig og farlig affære.”⁶³⁶

Etter fem måneder med Gestapo i hælene, godt hjulpet av gode venner og forbindelser, passerte Helge likevel svenskegrensen, den 25. mai 1943.⁶³⁷

I Stockholm fikk Helge bo hos fetteren sin, Willie Jacobs, som ble en god kontakt for ham.⁶³⁸ Det var Marie og Juliane som hadde finansiert Willies studier,⁶³⁹ og nå arbeidet han som ingeniør ved Marabou sjokoladefabrikk, hvor Helge ble tilbudt sommerjobb. Da høsten kom, begynte Helge på kjemistudier ved Stockholms Techniska Institut.⁶⁴⁰

Helge med Willies (t.v.) sønn Svante på fanget⁶⁴¹

⁶³⁶ Berg (1972), s. 32-33

⁶³⁷ Vetlesen (2008), s. 45

⁶³⁸ E-post fra Vesla Vetlesen 11.3.11

⁶³⁹ E-post fra Tove Bøttger Hebak 14.3.11

⁶⁴⁰ Vetlesen (2008), s. 47

⁶⁴¹ Ibid, innlegg

I Hjelmelandsgaten 1 slapp de nå å bekymre seg for Helge, men hvordan det stod til med de to andre arresterte familiemedlemmene ante de ingenting om.

Da julen var over, ble Marie alvorlig syk av lungebetennelse. Det kunne stå om livet. Hennes største bekymring var imidlertid at hun ikke visste hvordan sønnen Peder Jarl og barnebarnet Johan Bernhard hadde det. Hun visste ikke engang om de var i live.⁶⁴²

Sigrid hadde ukentlig meldeplikt hos Gestapo. Nå gikk hun til Gestapo-kontoret utenom avtale og forlangte at de måtte sende noen til Marie og forsikre henne om at hun ikke skulle engste seg: ”Nå må dere komme og gjøre godt igjen alt det vonde dere har gjort!”, sa Sigrid til en eldre gestapist hun fikk snakke med. Han het Steudel, og det viste seg at han kjente Marie fra før.⁶⁴³

Hans Steudel var norsk statsborger, født i Tyskland i 1888, og tjenestegjorde nå som tolk hos Gestapo.⁶⁴⁴ Som ung hadde han bodd på Maries pensjonat i Hjelmelandsgaten 1, i en tid da tyskernes innsats i byen ble satt langt større pris på enn nå (jf. kap. 2.5.3). Steudel irettesatte Sigrids oppførsel på Gestapo-kontoret, men han kom på besøk til Marie og fikk beroliget henne. Hun kom seg til hektene igjen etter dette.⁶⁴⁵

Peder Jarl skulle sendes til Grini. Familien fikk besøke ham i fengselet før han ble sendt,⁶⁴⁶ den 20. januar 1943.⁶⁴⁷ I mars samme år kom en forordning som åpnet for dødsstraff for utgivelse av illegale skrifter, men i slutten av juni ble de fleste av de arresterte avisfolkene sendt til Tyskland. I Hamburg ble 13 av fangene skilt ut og sendt til utryddelsesleiren Natzweiler i Alsace, mens de øvrige – deriblant Peder Jarl – ble sendt til Sachsenhausen.⁶⁴⁸

Fra Sachsenhausen fikk Peder Jarl tillatelse til å sende og motta ett brev i måneden. Korrespondansen måtte foregå på tysk, og Ingeborg og Vesla, som behersket språket, vekslet på å skrive for Sigrid.⁶⁴⁹

⁶⁴² Vetlesen (2004), s. 28

⁶⁴³ Ibid

⁶⁴⁴ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 196

⁶⁴⁵ Vetlesen (2004), s. 28

⁶⁴⁶ Ibid

⁶⁴⁷ Ottosen (2004)

⁶⁴⁸ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 101

⁶⁴⁹ Vetlesen (2004), s. 28

Det var ikke tillatt å omtale andre fanger i brevene, men i en kryptisk formulering fikk Peder Jarl innkodet at han hadde hørt nytt om Johan: ”Viele Grüsse zu Johan Erielsass”, skrev han. Sigrid leste setningen om og om igjen, og plutselig forstod hun hva det betydde: Johan er i Elsass. Det var en god nyhet at han fantes et sted, men hva slags fangeleir han var sendt til i det okkuperte Frankrike visste de ikke da.⁶⁵⁰

Om natten fikk forestillingene fritt spillerom. Tolv år gamle Vesla forestilte seg at hun fanget gestapister og Stapo-folk og skjøt dem etter tur. Hölscher fikk unngjelde først, men Steudel ble spart, siden han hadde vært vennlig mot bestemoren. En natt var de der igjen på ordentlig. Hard banking på dørene, og jernhæler som trampet på fortauet, var ikke til å misforstå. Vesla hørte Hölchers velkjente og rasende stemme i stuen: ”Wo ist Helge?”.⁶⁵¹

4.5.2 Sabotasje

I Hjelmelandsgaten 1 visste de ikke at Helge, en vårdag i 1944, hadde stått på svensk side av grensen og speidet over til Norge, klar til å vende hjem.⁶⁵²

I Stavanger var Gestapos andre store opprulling i gang, etter massearrestasjonene sommeren og høsten 1942 (jf. kap. 4.4). Som et resultat, ble åtte kommunistiske motstandsfolk skutt, i Trandumskogen, den 10. mai 1944, uten lov og dom.⁶⁵³ Dette kunne også bli Helges skjebne, dersom han reiste tilbake.

Helge var rukket å bli 21 år gammel, og det begynte å bli en hel evighet siden han hadde fortalt lillesøsteren sin, Vesla, om hvordan stjernene ble til – den gang det fantes to måner, og han selv hadde skutt i stykker den ene.⁶⁵⁴ Krigen hadde herdet ham. Nå ville han tilbake til Norge for å ta opp kampen mot tyskerne.⁶⁵⁵ Våpenet han hadde for hånden var ekte nok – en Walther mod. PP kaliber 7,65, av god tysk kvalitet.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ Vetlesen (2008), s. 98

⁶⁵¹ Vetlesen (2004), s. 29

⁶⁵² Vetlesen (2008), s. 9

⁶⁵³ Gjerde (2005), s. 25

⁶⁵⁴ Vetlesen (2008), s. 13

⁶⁵⁵ Ibid s. 9

⁶⁵⁶ Ibid, s. 52

I eksilmiljøet var det imidlertid flere enn Helge som ønsket å ta opp kampen mot den tyske okkupasjonsmakten. Det var først og fremst kommunistene som delte synet hans, men aktivist- og sabotørlinjen fikk med tiden flere og flere sympatisører blant flyktingene i Sverige. Blant de om lag 20 000 norske flyktingene⁶⁵⁷ var det mange unge, utålmodige mennesker som brant etter å komme i gang med aktivt motstandsarbeid.⁶⁵⁸ Én av disse var Einar Andreassen, den tidligere redaktøren av *Stritt Folk*, som Johan hadde hatt i oppdrag å varsle da han selv ble arrestert. Einar var i utgangspunktet medlem av AUF, men ble utestengt fordi han vanket sammen med kommunist sympatisører som Helge.⁶⁵⁹

Kommunistenes aktive motstandslinje var på kollisjonskurs med den norske eksilregjeringens beredskapslinje, som innebar at det stort sett skulle avstås fra direkte aksjoner rettet mot okkupasjonsmakten.⁶⁶⁰ Regjeringens syn var representert ved Militærorganisasjonen Milorg, som nå var underlagt det norske FO (Forsvarets Overkommando). Sammen med det engelske S.O.E (Special Operations Executive) og det engelske S.I.S (Secret Intelligence Service) utgjorde Milorg på dette tidspunktet kjernen i den norske militære motstanden.⁶⁶¹

Regjeringens tilbakeholdne beredskapslinje var begrunnet med at krigens utfall ikke kunne avgjøres på norsk jord. I tillegg utløste sabotasje handlinger ofte represalier fra tyskerne som hevnet seg ved å foreta henrettelser av ”gode nordmenn”.⁶⁶² I samarbeid med svenske myndigheter, gjorde den norske legasjonen i Stockholm⁶⁶³ derfor sitt beste for å hindre at noen reiste tilbake for å drive sabotasje uten offisiell godkjenning, og Helge og Einars bevegelser ble nøye overvåket av både svensk og norsk etterretning.⁶⁶⁴ Da de, på tross av dette, krysset grensen over til Norge, var det således uten myndighetenes tillatelse.⁶⁶⁵

Det var NKPs ledelse i Oslo som tildelte dem deres respektive roller: Einar skulle være politisk leder og Helge sabotasjeleder i Rogaland. Av Ragnar Sollis ”Pelle-gruppe” i Nordmarka, fikk Helge trening i sabotasje, våpenbruk og nærkamp.⁶⁶⁶

⁶⁵⁷ Viksveen (1985), s. 37

⁶⁵⁸ Ibid, s. 41

⁶⁵⁹ Vetlesen (2008), s. 51

⁶⁶⁰ Ibid, s. 11

⁶⁶¹ Berg (1972), s. 14

⁶⁶² Vetlesen (2008), s. 60

⁶⁶³ Norges representasjon i Stockholm, i mangel av utstasjonert ambassadør i Sverige under mesteparten av krigen

⁶⁶⁴ Vetlesen (2008), s. 51-52

⁶⁶⁵ Ibid, s. 55

⁶⁶⁶ Ibid, s. 55-56

Med falske grenseboerbevis og reisetillatelse i lommen, tok Helge og Einar toget hjem til Stavanger en septemberdag i 1944.⁶⁶⁷ For Helges del var det for risikabelt å oppsøke familien i Hjelmelandsgaten 1. Han oppholdt seg derfor på ulike dekningsadresser i Stavanger og Sandnes, mens han fikk stablet på beina en sabotasjegruppe.⁶⁶⁸

Kåre Rostøl, Ola Haugseng, John Aksel Granberg, Kåre Thorsen og Sverre Hana fikk opplæring av Helge i en hytte på Li,⁶⁶⁹ og den kommunistiske sabotasjeorganisasjonen Saborg i Bergen⁶⁷⁰ forsynte Helges nyetablerte gruppe i Rogaland med våpen og sprengstoff.⁶⁷¹

Knottfabrikker var et yndet sabotasjemål for kommunistene, og flere fabrikker landet rundt hadde allerede blitt sprengt i luften.⁶⁷² Knottfabrikkene hadde stor betydning som leverandør av brennstoff til biler, nå som tilgangen på bensin begynte å bli knapp. På dette tidspunktet var vedknotten praktisk talt det eneste brennstoffet i biltrafikken,⁶⁷³ og på knottfabrikken i Hillevåg i Stavanger ble omkring halvparten av Rogalands forbruk produsert.⁶⁷⁴

Sent på kvelden, den 29. november 1944, troppet fem maskerte menn opp på fabrikken, med solide mengder sprengstoff.⁶⁷⁵ Hendelsen ble rapportert til politidepartementet i hovedstaden:

”Onsdag 29.11. kl. 2230 ble Hillevåg Knottfabrikk utsatt for sabotasjehandling og brent så å si ned til grunnen. Knottfabrikken er etter ordre av 5.6.44 fra Festungskommandantur Stavanger blitt bevoktet av politifolk. Styrken har vært tre mann bevæpnet med pistoler i tiden fra kl. 17 til kl. 8, lørdager fra kl. 13 til kl. 8 mandag. (...) Konstablene ble avkledd og bakbundet og lagt bak en vedstabel bak fabrikk. (...) Det lyktes en av konstablene å komme seg løs og hjelp deretter sine kamerater. Da de var på vei til nærmeste telefon, hørtes en veldig detonasjon fra fabrikk, som kort etter var i lys lue.”⁶⁷⁶

I Hjelmelandsgaten 1 visste de ikke hvorfor de hadde en rasende Hölscher stående og stampe på stuegulvet, men da Vesla og Ingeborg fikk slippe ut klokken åtte for å gå på skolen, var det flere som kunne fortelle dem at knottfabrikken ved Hillevågsvannet var gått i luften. ”Alle” visste at Helge stod bak.⁶⁷⁷

⁶⁶⁷ Vetlesen (2008), s. 56

⁶⁶⁸ Schanche (1979), s. 236

⁶⁶⁹ Schanche (1979), s. 238

⁶⁷⁰ Saborg hadde avdelinger i Oslo, Bergen, Stavanger og Vestfold

⁶⁷¹ Vetlesen (2008), s. 9-10

⁶⁷² Lund (1995), s. 109

⁶⁷³ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 253

⁶⁷⁴ Schanche (1979), s. 239

⁶⁷⁵ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 254

⁶⁷⁶ Schanche (1979), s. 240

⁶⁷⁷ Vetlesen (2004), s. 29

Bare pipen stod igjen etter sprengningen av knottfabrikken i Hillevåg⁶⁷⁸

4.5.3 To likvidasjoner

I tillegg til sabotasjeaksjoner skulle Helges gruppe, om nødvendig, også likvidere særlig farlige angivere og medhjelpere av Gestapo.⁶⁷⁹

Herbert Geicke kom fra Tyskland til Norge i 1911 og slo seg ned i Stavanger. I likhet med Hans Steudel (jf. kap. 4.5.1), var han en tyskfødt norsk statsborger som arbeidet for Gestapo.⁶⁸⁰

Geicke hadde hytte på Li, hvor Helges sabotasjegruppe holdt til. Ved flere anledninger hadde de lagt merke til at han reiste inn med samme båt som dem. Da de et par dager etter sprengningen av knottfabrikken støtte på ham igjen, ble de mistenksomme. Om kvelden, den 1. desember 1944, gikk tre av dem over til hytten hans. Brannbomben som skulle skjule sporene etter dem gikk av, men brannen ble kvalt av mangel på surstoff, og Geicke ble funnet som han ble forlatt. I den tyske dødsattesten, datert den 9. desember 1944, ble dødsårsaken oppgitt å være drap ved hodeskudd.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ Vetlesen (2008), innlegg

⁶⁷⁹ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 255

⁶⁸⁰ Vetlesen (2008), s. 117-118

⁶⁸¹ Ibid

I utgangspunktet var det en annen som stod øverst på likvidasjonslisten. Geicke var ingen torturist, og før de gjentatte møtene på båten, utgjorde han heller ingen sikkerhetsrisiko, men det var allment kjent at flere norske statspolitimenn⁶⁸² deltok i Gestapos mishandling av fanger, og at det var to av dem som opptrådte særlig brutalt. Hjemmefrontens sivile motstandsorgan, Sivorg, i Rogaland, hadde allerede i oktober foreslått overfor Stockholms Legasjonen at den ene av dem skulle likvideres.⁶⁸³

Den 34 år gamle norske Stapo-betjenten Leonard Wickstrøm var fra 1943 Arnold Hölschers håndgagne mann under forhør og mishandling av fanger.⁶⁸⁴ Den 5. desember 1944 ble han skutt ned og drept på åpen gate i Stavanger.⁶⁸⁵

Likvidasjonene av Geicke og Wickstrøm var de første, og ble også de eneste, likvidasjonene utført av motstandsgrupper i Stavanger.⁶⁸⁶ Uken etter fikk gjerningene følgende omtale i *Stavanger Avis*:

”I begynnelsen av forrige uke ble det begått to redselsgjerninger i Stavanger og omegn som befolkningen aldri før har opplevd maken til. Ugjerningen ble gjort av kommunistisk-terroristiske bander og kostet to nordmenn livet. Statspolitibetjent Leonard Wickstrøm ble kaldt og kynisk skutt ned bakfra en morgen da han var på veg fra heimen i Hillevåg til kontoret i Stavanger. Herbert Geicke var reist inn til sommerhytten sin på Li i Riska for å gjøre ferdig noen treskjærerarbeider han var begynt på. Han ble skutt mens han sov.”

⁶⁸² Statspolitiet var en spesialavdeling innen det norske politiet. Avdelingen samarbeidet tett med Gestapo

⁶⁸³ Schanche (1979), s. 99

⁶⁸⁴ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 256

⁶⁸⁵ Schanche (1979), s.242

⁶⁸⁶ Austbø (2008), s. 361

Herbert Geicke og Leonard Wickstrøm ble begravd den 11. desember 1944. Alle butikkene i Stavanger ble pålagt å holde stengt under begravelsen.⁶⁸⁷

Samme dag mobiliserte Gestapo store styrker, inkludert Stapo-folk, til en omfattende razzia på Storhaug. Natt til den 12. desember 1944 ble hele bydelen avspærret.⁶⁸⁸ Hvert eneste hus ble oppsøkt, og alle menn mellom 16 og 60 år, 6 000 totalt, ble eskortert til St. Svithun skole, hvor Helge for øvrig hadde vært elev. Her tilbrakte de det meste av dagen ute i skolegården. Mange hadde ikke rukket å kle seg mot vinterkulden. Etter tur ble de hentet inn i skolebygningen til avhør, før de fikk de forlate stedet.⁶⁸⁹

I løpet av natten hadde Gestapo også gjennomført Hjelmelandsgaten 1, men hos Hansen-familien var det ingen Helge, eller andre mannlige familiemedlemmer, å hente.⁶⁹⁰

Med god hjelp av en omfattende opprulling av Saborg i Bergen, som avdekket flere spor som førte til Stavangerdistriktet,⁶⁹¹ kunne Gestapo, utover dagen den 12. desember 1944, foreta en rekke arrestasjoner i Stavanger og Sandnes. Under forhørene kom nye opplysninger for dagen, og arrestasjonene fortsatte den påfølgende dag.⁶⁹² Den 13. desember 1944 var de fleste i Helge og Einars nettverk bak lås og slå.⁶⁹³

De som ble arrestert gjennomgikk umenneskelig mishandling døgn etter døgn. Mange av dem fikk helseskader for livet.⁶⁹⁴ 31 år gamle Sverre Myge ble slått i hjel av Kommandeur Friedrich Wilkens og Hauptscharführer Arnold Hölscher. Den døde kroppen var så ille tilredt at Gestapo ikke ville tilkalle lege for å utstede dødsattest. Noen dager senere ble liket lagt i en sekk med steiner og senket i Gandsfjorden.⁶⁹⁵

Under alle forhørene var det først og fremst to menn Hölscher ville skaffe seg opplysninger om – Einar Andreassen og Helge Hansen.⁶⁹⁶

⁶⁸⁷ Vetlesen (2008), innlegg

⁶⁸⁸ Schanche (1979), s. 244

⁶⁸⁹ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 257

⁶⁹⁰ Vetlesen (2008), s. 125

⁶⁹¹ Ibid, s. 124

⁶⁹² Berg (1972), s. 98-99

⁶⁹³ Schanche (1979), s. 250

⁶⁹⁴ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 258

⁶⁹⁵ Ibid, s. 260

⁶⁹⁶ Ibid, s. 262

4.5.4 Skuddveksling

En dag ble Ingeborg stoppet av Helge på gaten. Hun kjente ham først ikke igjen. Det var mer enn to år siden hun hadde sett ham sist, og han hadde forkledd seg med briller og farget håret. De tok følge et par kvartaler og vekslet noen ord. ”Hils til mor. Men ikke fortell noen andre at du har truffet meg”, sa han, og så var han borte igjen.⁶⁹⁷

Helge holdt seg nå i Stavanger, men nærmet seg sjelden Hjelmelandsgaten 1. For sikkerhets skyld skiftet han stadig oppholdssted, og på formiddagen, mandag den 15. januar 1945, holdt han på å flytte sakene sine over til søstrene Ebbells hus i Schivesgate 7 på Våland. Bozy og Mora Ebbel tilhørte en kristen undergrunnsgruppe som kalte seg ”Samaritanene”. Nå hadde de åpnet hjemmet sitt for ”Bjørn” – en ung kommunist og sabotør.⁶⁹⁸

Som alltid når han ferdet ute blant folk, hadde Helge tatt sine forhåndsregler. Han var godt kamuflert, utstyrt med falskt grenseboerbevis, og pistolen hans lå i et hylster under venstre skulder. Da en bil stoppet opp et stykke foran ham ved sykehusparken i Peder Klows gate, var han likevel ille ute. Statspolitimannen som kom i mot ham var en bekjent, Finn Skjæveland, og han gjennomskuet bløffen.⁶⁹⁹

Finns bror, Kurth Skjæveland, gikk i Helges klasse på Kongsgård. En dag hadde han reist seg opp, midt i timen, og opplyst at han hadde meldt seg til frivillig innsats på Østfronten,⁷⁰⁰ og da Helge rømte fra fengselet på Lagård, lille julaften 1942, var det den tidligere skolekameraten Kurth som skjøt etter ham – den gangen uten å treffe.⁷⁰¹

Finn stod nærmere, men Helge fikk røsket ham i armen i det Finn trakk pistolen, og kulen streifet bare så vidt frakkekragen. På det glatte fortauet mistet Helge fotfestet og falt på ryggen. Han vrent av seg ryggsekken og fikk løsnet pistolen, men for sent. Finn Skjæveland fyrte av et nytt skudd, som gikk gjennom brystet på Helge og ut under venstre skulder. Helge løsnet deretter fem skudd i rask rekkefølge, og Finn Skjæveland sank sammen på fortauet.⁷⁰²

⁶⁹⁷ Vetlesen (2008), s. 129

⁶⁹⁸ Ibid, s. 136

⁶⁹⁹ Ibid

⁷⁰⁰ Ibid, s. 20

⁷⁰¹ Ibid, s. 136-137

⁷⁰² Ibid

Med bare én kalosje, som han snart kastet av seg, løp Helge det han maktet i retning Storhaug.⁷⁰³

Kort tid etter var Arnold Hölscher på plass i Hjelmelandsgaten 1 med følget sitt. Huset ble gjennomløst, men ingen Helge var å finne, og nok en gang måtte Hölscher rope ”Wo ist Helge?”, uten å få svar. I Hjelmelandsgaten 1 hadde de ingen anelse om at Helge lå begravd i potetbingen i kjelleren hos naboen, Paulsen, i Saudagaten 15, mens Inger Paulsen febrilsk vasket tøyet rent for blod.⁷⁰⁴

Da det ble mørkt, snek Helge seg tilbake til Schivesgate 7. Der fikk han behandling av overlege Alexander Brekke.⁷⁰⁵ Stavanger sykehus, Rogaland sykehus, Sandnes sykehus og Dale sykehus ble sperret og gjennomløst av Gestapo.⁷⁰⁶ Dr. Brekke ble avkrevd en skriftlig erklæring om at han skulle melde fra til politiet hvis han fikk en skuddskadet person til behandling - en behandling han for øvrig allerede hadde gitt. Dagen før hadde han også fjernet fire kuler fra Finn Skjævelands kropp. Kulene ville trolig ikke gi ham varige mén.⁷⁰⁷

I Hjelmelandsgaten 1 fikk de via omveier beskjed om at Helge ikke var livstruende skadet, men ellers var han som sunket i jorden.⁷⁰⁸

4.5.5 Som gissel

I et skriv av april 1943 til Stapo, Grensepolitiet og alle landets politikamre sto det at ”For hver nordmann som forlater landet ulovlig skal et mannlig familiemedlem arresteres som gissel, og da i følgende rekkefølge: sønner, fedre, brødre til den flyktede.”⁷⁰⁹

Ettersom det ikke var noen menn i nær familie å ta som gissel for Helge, ble søsteren Ingeborg, 19 år, den 1. februar 1945, tatt og sendt til Grini,⁷¹⁰ sammen med en tremenning.⁷¹¹

⁷⁰³ Vetlesen (2008), s. 137

⁷⁰⁴ Ibid, s. 138

⁷⁰⁵ Ibid, s. 139-140

⁷⁰⁶ Lund (1995), s. 103-104

⁷⁰⁷ Vetlesen (2008), s. 140

⁷⁰⁸ Ibid

⁷⁰⁹ Schanche (1979), s. 248

⁷¹⁰ Ottosen (2004)

⁷¹¹ Vetlesen (2008), s. 143

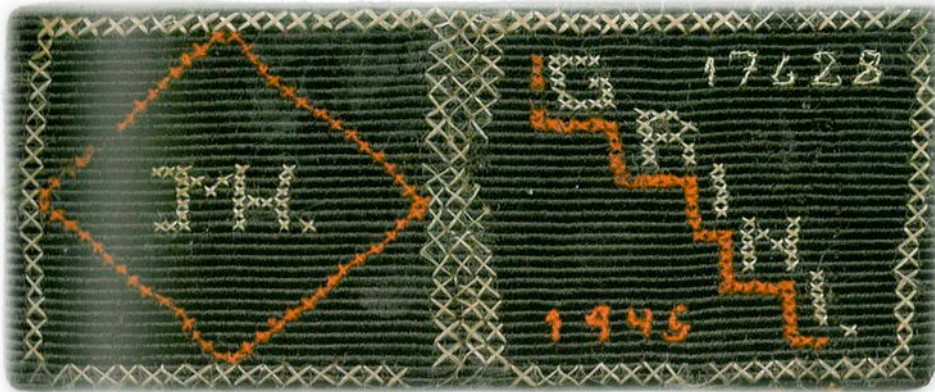
Vesla fikk først gitt beskjeden til en i Ingeborgs klasse på St. Svithun gymnas, før hun gikk fram til kateteret i sin egen klasse og forklarte hvorfor hun var forsinket: ”Jeg kunne ikke komme før. Gestapo hentet søsteren min i morges.”⁷¹²

Av en familie på seks var det bare to igjen i Hjelmelandsgaten 1 som Ingeborg kunne sende brev til:

*”Kjære mor og Vesla! Først vil jeg si hjertelig takk for påskepakken, den var finfin, vi koste oss riktig. Men nå er den fortært og vi lever igjen fra hånd til munn. Tro nå endelig ikke jeg sulter i hel eller noe sånt, for det ville være litt overdrivelse. (...) Nå får vi lov å motta en matpakke pr. måned, send så snart dere kan selv om det kan synes å være liten tid igjen. Send havregryn blandet med sukker, gjerne Serena, og smør hvis det er å oppdrive. Legg et par blyantstumper nedi gryna eller andre forsvarlige steder. (...) Håper dere ikke hadde besøk hjemme etter jeg reiste. De ville visst gjerne vite hva vi levde av. Ellers gikk hele ”samtalen” finfint. (...) Ha det riktig bra begge to, på snarlig gjensyn og hj. hilsen Ingeborg”*⁷¹³

Brevet, datert den 6. april 1945, ble skrevet på dopapir og smuglet ut fra leiren ved at det ble sydd inn i en fall på et klesplagg.⁷¹⁴

Håpet om ”snarlig” gjensyn med familien viste seg å være berettiget. Den 7. mai 1945 ble fange nummer 17628, Ingeborg Hansen, løslatt.⁷¹⁵

Omslaget på Ingeborgs ”minnebok” fra Grini med hilsener fra medfanger⁷¹⁶

⁷¹² Vetlesen (2008), s. 142

⁷¹³ Gjerde (2005), s. 29

⁷¹⁴ Ibid

⁷¹⁵ Ottosen (2004)

⁷¹⁶ Gjerde (2005), s. 31

4.6 Fred

4.6.1 Ny vår

Under den lille, men mektige, overskriften "FRED!", brakte et flygeblad mandag den 7. mai 1945 en kort melding om betingelsesløs tysk kapitulasjon, dagen før den offisielle kunngjøringen. Umiddelbart etter ble flagg etter flagg heist til topps i Stavanger.⁷¹⁷

På frigjøringsdagen, den 8. mai 1945, kunne *Stavanger Avis* rapportere om gårdsdagen at folk hadde "strømmet mot byen festkledd i vårklær. De unge pyntet med flagg og annen stas, studenter og russ med svarte og røde luer, foreldre med barn mellom seg. (...) folkestrømmen mot Torget gikk tett. Gleden tok dem alle".⁷¹⁸

Ingeborg kom hjem fra Grini med toget noen dager etter frigjøringen. Den 17. mai 1945, knapt én uke etter hjemkomsten, deltok hun i russefeiringen.⁷¹⁹

*Bildet viser glade russ på Torget i Stavanger. Ingeborgs ansikt skimtes til venstre bak "Hitlertannen" til høyre*⁷²⁰

⁷¹⁷ Wyller og Stahl (1964), bd. III, s. 327

⁷¹⁸ Ibid, s. 328

⁷¹⁹ Gjerde (2005), s. 32

⁷²⁰ Axelsen (1974), s. 232

4.6.2 Rekonvalesens

Det var mange som ikke kom tilbake fra fangenskap. Dødstallene for de norske Tysklandsfangene lå på 12,5 prosent. Blant norske fanger i *Nacht und Nebel*-leirene døde om lag 50 prosent.⁷²¹ 504 nordmenn ble sendt til NN-leiren Natzweiler – deriblant Johan,⁷²² men han var ikke blant de 247 som døde der.⁷²³ Redaktøren av *Frihet*, Kristian Storsteen var imidlertid blant dem.⁷²⁴ Fem andre døde like etter frigjøringen, som en direkte følge av fangenskapet.⁷²⁵

Natzweiler lå i Alsace i 900 meters høyde. Det var en tilintetgjørelsesleir med en gjennomført umenneskelig behandling. Ingen skulle vite hvor fangene var. De skulle jobbe til de stupte i steinbruddet. De fleste som overlevde kom hjem syke på legeme og sjel.⁷²⁶

I Hjelmelandsgaten 1 fikk de vite at både Peder Jarl og Johan hadde overlevd fangeoppholdet, og at De hvite bussene i Røde Kors' regi hadde fraktet dem over til Sverige. Begge ble værende i Sverige en tid for medisinsk behandling.⁷²⁷ I likhet med mange andre hadde Johan pådratt seg lungetuberkulose i fangeleiren og måtte få behandling på et sykehus i Sverige i flere måneder, før han omsider kunne komme hjem ut på sommeren. Hjemme måtte han "blåse" lungene en tid etterpå (jf. kap. 3.1.5).⁷²⁸

Mulighetene for behandling og helbred var imidlertid blitt mye bedre enn før. I 1944 ble det første effektive antibiotikum mot tuberkulose, streptomycin, oppdaget. Vaksinasjon av friske var velprøvd allerede før krigen, og fra 1948 ble BCG-vaksinen gitt alle tuberkulinnegative (Pirquet-negative) under 50 år.⁷²⁹ Vesla ble også vaksinert; 6 stikk i skulderen med en "gaffel" med 8 tenner⁷³⁰ - en bagatell sammenlignet med det andre hadde gjennomgått på grunn av tæringen.

⁷²¹ Hovland og Næss (1987), bd II, s. 265

⁷²² Ottosen (2004)

⁷²³ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 183

⁷²⁴ Ibid, s. 101

⁷²⁵ Viksveen (1986), s. 38

⁷²⁶ Wyller og Stahl (1962), bd. II, s. 183

⁷²⁷ Vetlesen (2008), s. 163

⁷²⁸ E-post fra Vesla Vetlesen 7.4.11

⁷²⁹ Bore (2007), s. 124

⁷³⁰ E-post fra Vesla Vetlesen 6.4.11

Helge var heller ikke kommet hjem da freden kom. Etter skuddramaet med Skjæveland, hadde han bestemt seg for å gå over fjellet til Oslo. På veien hadde han støtt på en Milorg-gruppe i Telemark, som hadde sendt ham på et oppdrag over Hardangervidda.⁷³¹ Den lange utmarsjen gjorde ham snøblind, og de første fredasukene måtte han tilbringe i mørke – dagen ble plutselig for lys.⁷³²

En dag fikk de hjemme beskjed om at Helge var ventet med toget, og Ingeborg og Vesla dro av gårde for å møte ham. Det var folksomt på stasjonen. Alle hadde noen de ventet på. Mange hadde også møtt opp for å ta i mot Helge, men toget ble tømt og ingen bror var å se. Da søstrene kom hjem til Hjelmelandsgaten 1, satt Helge i stuen. Han hadde foretrukket å gå av på stasjonen i Hillevåg og spasere det lille stykket hjem.⁷³³

Familien Hansen samlet hos fotografen i 1945.

F.v. Sigrid, Helge, Vesla, Johan, Ingeborg og Peder Jarl⁷³⁴

⁷³¹ Vetlesen (2008), s. 145-157

⁷³² Ibid, s. 160

⁷³³ Ibid, s. 164-166

⁷³⁴ Ibid, innlegg

4.6.3 Lille julaften 1945

Marie hadde også kommet seg gjennom krigen, men nå nærmet det seg slutten på et langt liv.

Det var mye Marie kunne se tilbake på i sitt 84. år: Oppveksten i Bakkegata, tiden som sydamme på det danske slott, ekteskap og barnefødsler, møtet med et nytt århundre i et nytt hus, tap av ektefelle, travel pensjonatdrift og trange kår, ungenes barndom og ungdomseskapader –

*Marie Hansen 84 år*⁷³⁵

– som hun ikke alltid rådde over, skjønt stemmerett i andre sammenhenger hadde hun omsider fått – en lettere hverdag, da strøm og gass ble innlagt, mot byrden av dyrtid, spanskesyken og den allestedsnærværende tæringen, etterfulgt av nye økonomiske krisetider, før krigen kom og uvissheten knyttet til familiens ve og vel tok over – i sum nok til å gjøre noen og en hver mett av dage.

Vel hjemme i Hjelmelandsgaten 1, etter å ha fulgt barnebarnet Willie, som hadde vært på besøk, på Oslo toget, snublet Marie i en fillerye, falt, og brakk lårhalsen. På sykehuset pådro hun seg en lungebetennelse og døde av den.⁷³⁶

Marie Elisabeth Hansen, født 14. januar 1862, døde fredfullt⁷³⁷ og ble begravd på Lagård lille julaften 1945.⁷³⁸

⁷³⁵ Privateie

⁷³⁶ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

⁷³⁷ Gjerde (2005), s. 93

⁷³⁸ E-post fra Tove Bøttger Hebæk 31.1.11

4.7 Sammendrag

- Politiske ressurser og demokratiske rettigheter

Den 24. april 1940 ble Josef Terboven oppnevnt som Reichkommisar for Norge. I løpet av høsten ble det sivile styret av Norge fordelt på 13 ”kommisariske statsråder” under Terboven, som ble gitt både lovgivende og utøvende myndighet. Nasjonal Samling ble eneste lovlige parti. Kommunalt selvstyre ble oppløst og erstattet av NS-ordførere direkte underlagt statsråden. Da den allerede selvutnevnte statsministeren Quisling ble utnevnt til ”ministerpresident” den 1. februar 1942, overtok han med egne ord ”Kongen, regjeringen og Stortingets myndighet”. Den demokratiske styreformen basert på maktfordelingsprinsippet ble med dette endelig opphevet og erstattet av et diktatur.

Norges Kommunistiske Parti var Peder Jarls parti og det første som ble forbudt. Det politiske engasjementet hans ble kanalisert inn i illegal pressevirksomhet fra 1941. Hele familien var aktive i trykking og distribusjon av to av de største illegale avisene i Stavanger – *Stritt Folk* og *Frihet*, som fra 1941 hovedsakelig ble produsert i Hjelmelandsgaten 1, inntil opprullingene sommeren 1942.

- Sikkerhet for liv og eiendom

Tysklands angrep på Norge den 9. april 1940 kom overraskende på land og by – også Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1. Rykter om at engelskmennene skulle bombe Stavanger, sendte tusenvis av mennesker på flukt, og jentene i Hansen-familien ble rodd over Gandsfjorden til Hommersåk. Mens de var der, styrtet et britisk bombefly i Storhaug skole og 21 vindusruter i Hjelmelandsgaten 1 ble knust.

I juni var den norske kapitulasjonen et faktum, og tyske, i samarbeid med norske, nazister innførte nye ordninger som omgjorde den norske rettstaten til en politistat av beste kjennemerke, basert på vilkårlige inngrep fra myndighetenes side, særlig mot politiske motstandere, og NS-styrte domstoler. De mange forgreiningene av tyske og norske politistyrker dannet et uoversiktlig og intrikat nettverk, men for Hansen-familien og andre motstandsfolk var det Gestapo, med frontfiguren SS-Hauptsharführer Arnold Hölcher i spissen, som utgjorde den

største sikkerhetstrusselen. Gestapo var en uhyre effektiv politistyrke og Hölscher var like effektiv som han var brutal.

Hansen-familien fikk etter hvert mange møter med Hölscher og hans menn. Peder Jarls eldste sønn, Johan, var den første som ble arrestert og mishandlet da Gestapo rullet opp nettverket rundt de illegale avisene, sammen med 120 andre menn og kvinner i Rogaland. Den gjenværende familien måtte flykte, og i likhet med mange andre på flukt fra Gestapo, fikk de ly på en fjellgård langt fra folk. Hölscher fant dem imidlertid til slutt og fikk ved sin truende adferd Peder Jarl til å stå fram. Hölscher ville imidlertid også ha tak i Peder Jarls andre sønn, Helge, og banket seg fram til opplysningene. Både far og sønn ble arrestert.

I Hjelmelandsgaten 1 ble årene 1942-1945 preget av usikkerhet knyttet til de mannlige familiemedlemmenes skjebne, og de måtte også forholde seg til at de selv når som helst kunne bli tatt som gissel – hvilket Peder Jarls datter Ingeborg også ble, etter at broren Helge både hadde rømt fra fengselet på Lagård, drevet aktiv sabotasje, vært involvert i likvidasjonen av to norske statsborgere som samarbeidet med Gestapo, og deltatt i en skuddveksling med en statspolitimann. Hver av disse hendelsene medførte at bevæpnede Gestapo-soldater utførte husransaking i Hjelmelandsgaten 1, med en rasende Hölscher i spissen.

Peder Jarl og Johan risikerte på sin side livet i tyske konsentrasjonsleire, og Helge risikerte tortur og henrettelse uten lov og dom hvis Gestapo fikk fatt i ham. Det gjorde de ikke. Ingen i Hansen-familien mistet livet under krigen, men alle ble varig merket av påkjenningene.

5 Oppsummering og konklusjon

5.1 Oppsummering

- Boligmiljø og tilgang på tjenester i nærmiljøet

Hjelmelandsgaten 1 ble bygget i 1899. Det var et stort hus sammenlignet med de horisontaldelte tomannsboligene som ble oppført på Storhaug omtrent på samme tid. Johan B. Hansen, hans kone Marie, og deres to barn, Anna og Peder Jarl, flyttet inn i en leilighet på 120 kvadratmeter. Innredningen var trolig preget av datidens borgerlige overlesede stil, som signaliserte at boligens representative funksjon stod i fokus. Økt fokus og kunnskap om hygiene "lettet" gradvis innredningen og ga mer plass, luft og lys. I takt med den økonomiske og tekniske utvikling og krav til økt funksjonalitet gjennomgikk boligen også en gradvis modernisering: elektrisk lys og gass som erstatning for vedfyrte komfyrer ble installert en gang før 1912, og bad og wc kom på plass "lenge før" 1937. Da måtte fremdeles 1 av 4 i Stavanger klare seg uten.

Tjenestetilbudet i nærmiljøet like etter århundreskiftet var svært mangfoldig. På nesten hvert eneste gatehjørne var det en kolonialbutikk, og Maries søster, Juliane, hadde sin i kjelleretasjen i Hjelmelandsgaten 1. Spesialbutikkene dekket de fleste behov, men ettersom samvirkebutikkene fikk stadig større oppslutning var det mange private aktører som bukket under i konkurransen. Dermed ble også butikk mangfoldet på sikt redusert.

- Kompetanse og utdanningsmuligheter

Skolegang ble viktigere fra århundreskiftet. I 1889 ble det innført 7-årig folkeskole for alle. Ønsket en utdanning ut over det, var middelskolen neste trinn, men få benyttet seg av denne muligheten. Anna og Peder Jarl var blant de privilegerte og tok middelskolen. Peder Jarl gikk etterpå i lære og ble litograf, mens Anna satte punktum for sin videre utdanning. Det var ikke til å undres over, for det var de færreste kvinner som satset på en yrkeskarriere på den tid. For de fleste kvinner var trolig drømmen å bli hjemmeværende hustru og stelle for mann og barn.

- Rekreasjon og kultur

Barn skulle ikke bare gå mer på skole – de skulle også ha mer fritid. Det fantes imidlertid få organiserte tilbud i perioden mellom 1900 og 1920, og gaten ble den viktigste fritidsarenaen. Kino var imidlertid også svært populært, og i Stavanger var det mange kinoer å velge mellom. De voksnes sosiale omgang foregikk helst i hjemmene.

Da den økonomiske krisen i mellomkrigstiden inntraff, ble dette i enda sterkere grad en realitet, ettersom de få kulturtilbudene som fantes skrumpet inn til det minimale. Hjemmehygge var gratis, og i Hjelmelandsgaten 1 ble sang og musikk en viktig atspredelse. Den organiserte idretten blomstret også opp.

- Sysselsetting og arbeidsvilkår/ Økonomiske ressurser og forbruksmuligheter

Førstemaskinist Johan B. Hansen tilhørte samfunnets middelklassesjikt da han ble huseier, men inntekten hans lå ikke langt over gjennomsnittet, og huset måtte i stor grad lånefinansieres. I Stavanger var selveierprosenten jevnt over høy – grunnet lave tomtepriser, lave byggekostnader, gode lånemuligheter og utleievirksomhet. Da Marie ble enke, måtte hun supplere leieinntektene fra husets fire utleieleiligheter med pensjonatdrift for å opprettholde levestandarden. Selv om det var mange pensjonater i byen, var det ikke problemer med å skaffe beboere. Tilstrømningen til Stavanger og den blomstrende skipsverfts – og hermetikkindustrien var stor, også av utenlandske fagarbeidere med høy kompetanse. Til Maries pensjonat var det spesielt mange tyske litografer som fant veien.

Arbeidsforholdene til de tyske litografene, som hovedsakelig arbeidet i den mannsdominerte blikkemballasjeindustrien, var langt bedre enn for kvinnene på hermetikkfabrikkene – som også benyttet Maries pensjonat når det var arbeid å få. Råstoffavhengigheten (brisling) og manglende regulering gjorde imidlertid arbeidet på hermetikkfabrikkene svært uforutsigbart. Akkordlønn var utbredt, men i motsetning til kvinnene på hermetikkfabrikkene, som bare ble tilbudt denne betalingsformen, fikk menn i langt større grad akkordlønn i tillegg til fast lønn. Selv om lønnsbetingelsene til kvinner og menn var svært ulike, ble arbeidslivet gradvis både tryggere og kortere for begge kjønn da ulykkes- og sykeforsikring ble innført i henholdsvis 1894 og 1909 og 8-timers dagen ble en realitet i 1919.

Første verdenskrig skapte ”jobbetider” i landet, og særlig i Stavanger der arbeidsmulighetene var gode og lønningene høye. For Marie var det ensbetydende med økte husleieinntekter. Situasjonen varte imidlertid ikke lenge. Krigen ga seg nemlig utslag i vareknapphet og galopperende prisstigning som spiste opp lønnsøkningen for de fleste. ”Dyrtiden” ble også spesielt merkelig i Stavanger, og mot slutten av krigen ble det innført husleiereguleringer for å temme et overopphetet leiemarked. Det satte endelig punktum for Maries velferdsdager.

Dyrtiden ble innledningen til en langvarig økonomisk krise, som stort sett varte fram til andre verdenskrig. Strukturelle og konjunkturelle problemer, kombinert med paripolitikken, skapte skyhøy arbeidsledighet som red Stavanger som en mare i hele mellomkrigstiden. I 1930 hadde Stavanger den høyeste arbeidsledighetsprosenten av alle byer i landet. Marie ble personlig berørt av krisen, og hennes økonomi ble i perioden 1920-1940 sett under ett dramatisk forverret.

Maries sønn, Peder Jarl, ble som jordbruker særlig hardt rammet av krisen og søkte sammen med familien sin husly i Hjelmelandsgaten 1, etter at gården han eide på Sørlandet ble solgt på tvangssalg i 1934. Forsorgen ble utveien for Peder Jarl og familien dette året, som for så mange andre. Maries lille kommunale pensjon, som hun hadde krav på fra 1932 da hun fylte 70 år, måtte også hentes på forsorgskontoret, der Sara Berge styrte med ”hard”, men ”rettferdig” hånd.

Den økonomiske krisen rammet mange hardt, men ikke flertallet. Maries søster, Juliane, var blant de mange som beholdt jobben og opplevde økt levestandard.

Mot slutten av 1930-årene bedret økonomien seg gradvis, og banet vei for flere sosiale reformer som ga økt velferd og økonomisk trygget for alle: rett til ferie (1936), alderstrygd og kommunal pensjon (1937) og arbeidsledighetstrygd (1939).

- Helse og tilgang på medisinsk behandling

Julianes datter, Kathrine Antoinette Fürst, ble født i Hjelmelandsgaten 1 i 1900, med en forventet levealder på 55, 2 år. Som gutt kunne utsiktene forkortes med fire år. Smittsomme sykdommer og høy barnedødelighet er hovedforklaringene på den lave levealderen.

Spanskesyken var en av disse svært smittsomme sykdommene som herjet på slutten av perioden, men beboerne i Hjelmelandsgaten 1 slapp unna. Tuberkulose, eller tæring, hadde siden 1800-tallet utgjort den desidert største helsetrusselen i Norge og var langt vanskeligere å unngå. I 1916 fikk Kathrine konstatert tæring -16 år gammel. Etter langvarig sykeleie døde hun i 1923 av sykdommen.

Utover på 1900-tallet sank antall tæringstilfeller gradvis, fordi folk fikk bedre plass og mer kunnskap om ernæring og hygiene. Men det var først da en effektiv vaksine og et virksomt antibiotikum ble en del av behandlingstilbudet etter andre verdenskrig at sykdommen ble bekjempet i Norge. Både vaksine og medisin kom Hansen-familien til nytte.

- Familie og sosiale relasjoner

Barnekullene begynte å bli mindre fra århundreskiftet og det gjaldt også for tobarnsfamilien Hansen. Maries søster, Juliane Fürst, ble tidlig enke og fikk bare ett barn. Marie mistet også mannen sin tidlig. Det var for øvrig en skjebne de to delte med mange andre kvinner. På den tiden var det å bli enke i ung alder slett ikke uvanlig. Langt sjeldnere var det imidlertid å bli skilt. Det fikk Maries datter, Anna, erfare. Hun hadde giftet seg og fått en sønn, men ble skilt kort tid etter. Skilsmisse medførte stor sosial skam.

Da barna til Marie, Anna og Peder Jarl, flyttet ut og etablerte seg på Østlandet, flyttet Juliane inn. Også Willi, Annas sønn fra første ekteskap, ble boende der. Dermed var det bare tre igjen av Marie og Julianes familie i Hjelmelandsgaten 1 som opprinnelig hadde talt 7. Til gjengjeld var familien blitt større utenfor bygrensen, men det var langt å reise på besøk og den daglige kontakten forsvant.

Den økonomiske krisen i mellomkrigstiden knyttet familien tettere sammen igjen, da Peder Jarls familie så seg nødt til å flytte tilbake til Stavanger. I Hjelmelandsgaten 1 var det husrom å få, og i storfamilien var det nå 8 samlet under samme tak.

- Politiske ressurser og demokratiske rettigheter

Retten til å stemme var lenge knyttet til kjønn og økonomi. Ved århundreskiftet var det bare menn som hadde stemmerett, men kort tid etter fikk kvinner som hadde en viss skattbar inntekt,

eller som var gift med menn med en slik inntekt, også stemmerett. Marie tjente over minstekravet og fikk stemmerett før kvinner flest – først ved kommunevalg, etter lov av 1901, og deretter ved stortingsvalg, etter lov av 1907. Alminnelig stemmerett for kvinner ved kommunevalg ble innført i 1910 og ved stortingsvalg i 1913.

Fattigunderstøttede fikk først stemmerett i 1919, men fra 1932 mistet de som mottok fattighjelp retten til å inneha offentlige verv. Denne bestemmelsen fikk størst betydning for Maries sønn, Peder Jarl, som i 1934 nettopp mottok slik støtte. Politisk engasjement kunne imidlertid ikke fratas noen, og det Hansen-familien manglet av økonomiske ressurser tok de igjen politisk. Peder Jarl var blant annet med på å stifte NKP i 1923, og det politiske synet og samfunnsengasjementet hans smittet over på familien.

Da Tyskland angrep Norge og Josef Terboven ble oppnevnt som Reichkommisar den 24. april 1940, ble den demokratiske styreform i landet erstattet av et diktatur. De 13 ”kommisariske statsrådene” under ham ble gitt uinnskrenket makt – også lovgivende. Peder Jarls parti, NKP, ble det første av de politiske partiene som ble forbudt, før Nasjonal Samling stod igjen som det eneste lovlige. I kommunene var det NS-ordførere direkte underlagt statsråden som bestemte. Quisling ble utnevnt til ”ministerpresident” den 1. februar 1942 og overtok med egne ord ”Kongen, regjeringen og Stortingets myndighet”.

Peder Jarls politiske engasjementet ble kanalisert inn i illegal pressevirksomhet fra 1941. Hele familien var aktive i trykking og distribusjon av to av de største illegale avisene i Stavanger – *Stritt Folk* og *Frihet*, som fra da hovedsakelig ble produsert i Hjelmelandsgaten 1, inntil opprullingene sommeren 1942.

- Sikkerhet for liv og eiendom

Tysklands angrep på Norge den 9. april 1940 kom overraskende på land og by – også Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1. Sikkerhet, eller mangel på sådan, ble del av en ny realitetsorientering. Den manglende sikkerheten tok mange former – bombetrusselen var konstant, og risikoen for å bli utsatt for overgrep og vold, og i verste fall tap av liv, økte i takt med at sentrale rettssikkerhetsprinsipper ble satt til side.

For Hansen-familien og andre motstandsfolk var det Gestapo som utgjorde den største sikkerhetstrusselen, med frontfiguren SS-Hauptsharführer Arnold Hölscher i spissen. Hansen-familien fikk etter hvert mange møter med Hölscher og hans menn. Peder Jarl og de to sønnene hans Johan og Helge ble arrestert og utsatt for vold og trusler.

I Hjelmelandsgaten 1 ble årene 1942-1945 preget av usikkerhet knyttet til de mannlige familiemedlemmenes skjebne, og de måtte også forholde seg til at de selv når som helst kunne bli tatt som gissel – noe Peder Jarls datter Ingeborg også ble. Helges rømning fra fengselet og videre sabotasjevirksomhet forsterket dette trusselbildet.

Peder Jarl og Johan risikerte på sin side livet i tyske konsentrasjonsleire, og Helge risikerte tortur og henrettelse uten lov og dom hvis Gestapo fikk fatt i ham. Det gjorde de ikke. Ingen i Hansen-familien mistet livet under krigen, men alle ble varig merket av påkjenningene.

5.2 Konklusjon

Det nye århundret åpnet godt. Fremtidsutsiktene var lyse for kjernefamilien Hansen, bestående av to voksne og to barn, som nylig hadde installert seg i sitt nye hus i Hjelmelandsgaten 1. Økonomien var i orden og alles helse i behold. Johan Bernard Hansens død i 1902 forandret familiens økonomiske og sosiale fundament, men den private rystelsen kom i en tid der pilene rundt pekte oppover. Byen utenfor var i vekst og opplevde gryende velstand – basert på hermetikk og skipsfart. Oppgangen kom også Hansen-familien til gode gjennom Maries pensjonatvirksomhet. Perioden fram til 1920 sett under ett var en tid med framgang på flere felt. Boligstandarden ble hevet og tjenestetilbudet i nærmiljøet var mangfoldig. Maries to barn fikk bedre skolegang og mer fritid enn det hun selv hadde hatt, og pensjonærene hennes fikk trygdeordninger som gjorde dem i stand til å betale for seg, hvis de ble rammet av skade eller sykdom. Gradvis fikk de også kortere arbeidsdag. Marie fikk også større mulighet til å påvirke den videre samfunnsutviklingen ved innføring av stemmerett for kvinner. Risikoen for alvorlig sykdom og tidlig død var imidlertid vanskelig å gjøre noe med, og tæringen som utgjorde den største helsetrusselen kom også til Hjelmelandsgaten 1.

Perioden mellom 1920 og 1940 var preget av en radikal forverring av økonomien som følge av internasjonal konjunkturedgang, en ensidig og sårbar næringsstruktur og paripolitikken som

ble ført. Til sammen skapte de rekordhøy arbeidsledighet i Stavanger som gikk hardt ut over Maries lille bedrift. Hun kunne heller ikke hjelpe sønnen sin som slet med store betalingsvansker som jordbruker. Kontrasten var stor til flertallet som beholdt jobbene sine og opplevde økt levestandard. Fattigdommen som rammet Hansen-familien ga næring til en politisk bevissthet om et friere og mer rettferdig samfunn, men idealene samsvarte ikke med det nye nazistiske styresettet i Norge i perioden 1940-1945 og holdningene ledet til handlinger som i den gjeldende perioden bidro til å dramatisk forverre levekårene for Hansen-familien.

Slik kan levekårene i Hjelmelandsgaten 1, slik de fortonte seg for Hansen-familien, *beskrives* i svært generelle vendinger. Hvis denne beskrivelsen legges til grunn, fortoner perioden 1900-1920 seg som en oppgangsperiode, mens periodene 1920-1940 og 1940-1945, bærer preg av forverrede levekår, samlet sett.

For å unngå å beskrive et lite mikrosamfunn som Hjelmelandsgaten 1 for dets egen skyld, til glede for dets beboere, må et makrohistorisk perspektiv nødvendigvis innlemmes i den mikrohistoriske analysen. Det har så langt som mulig vært tilstrebet i denne framstillingen.

En kontekstfri fremstilling ville gjort historien om Hjelmelandsgaten 1 til en sneversynt og tvilsom historiefaglig affære. Kildene utstråler ikke sin mening om de studeres aldri så nærgående og er alltid avhengige av å kontekstualiseres for å forstås. Som den danske mikrohistorikeren Michael Harbsmeier poengterer:

”Mikrohistorien lever på ambitionen om at å komme tèt på den menneskelige erfaring og levede liv. Men heller ikke under mikroskopet kan historikeren få øje på andet end alskens spor og tegn, der på ingen måde selv vil fortælle, hva de betyder.”⁷³⁹

Levekårsutviklingen i Hjelmelandsgaten 1 kan nettopp i stor grad *forklares* i lys av en historisk kontekst, men det er en skiftende makrohistorisk kontekst som skaper rammevilkårene for Hjelmelandsgaten 1s mikrohistorie. Noen ganger er det særtrekk ved byen som best forklarer levekårene, andre ganger nasjonale forhold, og noen ganger også verden for øvrig. Mikrohistorien og makrohistorien står alltid i et relativt forhold til hverandre.

⁷³⁹ Brimnes (1999), s. 12

Levekårene i Hjelmelandsgaten 1 kan videre *forstås* som et typisk eksempel på hvordan levekårene var innenfor den gjeldende perioden i en gitt makrohistorisk kontekst. For å kunne kalle levekårene i perioden 1940-1945 for typiske må eksempelvis den makrohistoriske konteksten snevres noe inn i forhold til den forutgående perioden. Hansen-familien i Hjelmelandsgaten 1 delte trolig skjebnefellesskap med flere i perioden 1900-1940 enn under andre verdenskrig. Slike påstander ville naturligvis ikke vært mulig å fremsette uten kjennskap til makrohistorien.

Forutsatt at mikrohistorien henter støtte for sine funn i makrohistorien, er det kanskje mulig å konkludere med at mikrohistorien har sin plass innenfor historiefaget, og kanskje særlig innenfor historiedidaktikken, der fortellingen spiller en sentral rolle.⁷⁴⁰

Som i all historieskrivning, konstruerer også mikrohistorien en fortelling om det fortidige. Mikrohistoriens svakhet er at den viser den enkelte, eller de få, på bekostning av de mange, men heri ligger også dens styrke. Som berørt i metodekapitlet (jf. kap. 1.4) er mikrohistoriens berettigelse kanskje først og fremst å finne i muligheten den har – gjennom sin nærgående analyse og narrative framstilling – til å *levendegjøre* historien. Dernest kan mikrohistorien tilby en større *helhetsforståelse* av historien ved at den – på grunn av sitt snevre utgangspunkt – formår å ha flere forhold i synsfeltet samtidig. Men selv ikke mikrohistorien kan komme så tett eller ha et så bredt anlagt perspektiv på historien at den gir et fullstendig bilde av hvordan det *egentlig* var.

⁷⁴⁰ Bøe (2002), s. 110

Etterord

Juliane (1873-1949) led samme skjebne som sin søster Marie. Hun brakk lårhalsen, fikk lungebetennelse, og døde av den.

Maries datter, Anna (1888-1962), overtok Hjelmelandsgaten 1 etter morens død. Hun flyttet fra Jens Theodor og Lørenskog og tilbake til barndomshjemmet sitt like etter krigen. Anna solgte huset i 1951, med rett til å bli boende.

Fra 1946 til 1950 bodde Peder Jarl (1890-1986) og Sigrid (1898-1995) i Maries gamle leilighet, men å finne tilbake til vante takter var vanskelig. Vendepunktet kom da Peder Jarl møtte en gammel kunstner venn, Gunnar Wareberg. I nærheten av landstedet hans, på Fløysvik i Høle kommune, fikk Peder Jarl og Sigrid kjøpt sitt eget sted, med en tilhørende steinbygning i dårlig stand. Arbeidet med å reise en ny bygning, "Steinbu", samt hjemmeproduksjon av grønnsaker, ga ny livsgnist og pågangsmot.

Samfunnsengasjement ble betegnende for Hansen-familiens virke, men kommunismen ble forlatt allerede i 1950.

Johan (1921-), som fra før var utdannet møbelsnekker, videreutdannet seg til arkitekt i Sverige. Han ble senere leder for NKLs arkitektkontor i Rogaland og Agder. Helge (1923- 2003) reiste tilbake til Stockholm og fortsatte på kjemistudiene. Han ble senere direktør for Nordkronen såpefabrikk og satt i mange år som leder av styret i Stavanger Boligbyggelag. Ingeborg (1925-1998) (senere gift Bækholt) tok lærerhøyskolen i Kristiansand. I 1961 var hun med på dannelsen av SF i Stavanger. Hun hadde flere sentrale verv i politikken. Da hun gikk av med pensjon, var hun rektor ved Auglend skole. Vesla (1930-) (senere gift Vetlesen) utdannet seg til tekstilkunstner ved Statens håndverks- og kunstindustriskole i Oslo. Hun arbeidet i en rekke frivillige organisasjoner, før hun ble ansatt ved Internasjonal avdeling i LO. Fra 1986-1988 var hun bistandsminister i Gro Harlem Brundtlands andre regjering.

Jan Bjarne Bøe
Institutt for kultur- og språkvitenskap
Universitetet i Stavanger
Postboks 2557 Ullandhaug
4036 STAVANGER

Vår dato: 31.03.2011

Vår ref: 25989 / 3 / LMR

Deres dato:

Deres ref:

KVITTERING PÅ MELDING OM BEHANDLING AV PERSONOPPLYSNINGER

Vi viser til melding om behandling av personopplysninger, mottatt 11.01.2011. Meldingen gjelder prosjektet:

25989	Hjelmelandsgaten 1. Liv og levekår 1900-1950
Behandlingsansvarlig	Universitetet i Stavanger, ved institusjonens øverste leder
Daglig ansvarlig	Jan Bjarne Bøe
Student	Stine Bjørk Storhaug

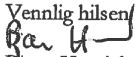
Personvernombudet har vurdert prosjektet og finner at behandlingen av personopplysninger er meldepliktig i henhold til personopplysningsloven § 31. Behandlingen tilfredsstiller kravene i personopplysningsloven.

Personvernombudets vurdering forutsetter at prosjektet gjennomføres i tråd med opplysningene gitt i meldeskjemaet, korrespondanse med ombudet, eventuelle kommentarer samt personopplysningsloven/-helseregisterloven med forskrifter. Behandlingen av personopplysninger kan settes i gang.

Det gjøres oppmerksom på at det skal gis ny melding dersom behandlingen endres i forhold til de opplysninger som ligger til grunn for personvernombudets vurdering. Endringsmeldinger gis via et eget skjema, http://www.nsd.uib.no/personvern/forsk_stud/skjema.html. Det skal også gis melding etter tre år dersom prosjektet fortsatt pågår. Meldinger skal skje skriftlig til ombudet.

Personvernombudet har lagt ut opplysninger om prosjektet i en offentlig database, <http://www.nsd.uib.no/personvern/prosjektoversikt.jsp>.

Personvernombudet vil ved prosjektets avslutning, 01.06.2011, rette en henvendelse angående status for behandlingen av personopplysninger.

Vennlig hilsen/

Bjørn Henrichsen

Linn-Merethe Rød

Kontaktperson: Linn-Merethe Rød tlf: 55 58 89 11
Vedlegg: Prosjektvurdering
Kopi: Stine Bjørk Storhaug, Hjelmelandsgaten 1, 4012 STAVANGER

Avdelingskontorer / District Offices:

OSLO: NSD, Universitetet i Oslo, Postboks 1055 Blindern, 0316 Oslo. Tel: +47-22 85 52 11. nsd@uio.no
TRONDHEIM: NSD, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 7491 Trondheim. Tel: +47-73 59 19 07. kyyre.svarva@svt.ntnu.no
TROMSØ: NSD, HSL, Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø. Tel: +47-77 64 43 36. martin-ame.andersen@uit.no

Bibliografi

Skriftlige primærkilder

Byarkivet i Stavanger:

Kommunale folketellinger for Stavanger 1901-1916

Skattelister for Stavanger 1900-1950

Adressebøker for Stavanger 1900-1950

Statsarkivet i Stavanger:

Firmaregister v/ Torkel Thime

Panteregeister/grunnbok og pantebøker

Riksarkivet i Oslo:

Folketelling for Stavanger 1920 og 1930 (begrenset innsyn)

Det norske utvandrersenteret i Stavanger:

Folketelling for Stavanger 1875 og 1885

Internettressurser:

www.digitalarkivet.no: *kirkebøker for Stavanger/St. Johannes,*

folketelling for Stavanger 1900 og 1910

www.ssb.no: *historisk statistikk*

Muntlige primærkilder

Hebæk, Tove Bøttger (f. 1943): barnebarn av Anna Elisabeth f. Hansen (1888-1963)

Vetlesen, Vesla (f. 1930): datter av Peder Håkon Jarl Hansen (1890-1986)

Sekundærlitteratur

Alsvik, Marit Karin: *Glimt fra de gamle album i Stavangers Østre Bydel*. Bind 2. Stavanger (1999): Hafrsfjord Forlag

Andreassen, Einar: "Peder Jarl Hansen sto sentralt i motstandsbevegelsen i Rogaland". Fra *Årbok 1987*. Arbeidernes Historielag i Rogaland.

Austbø, Anne Tove (red.): *Stavanger byleksikon*. Stavanger (2008): Wigestrånd

Axelsen, Alf (red.): *Stavanger. Byen og menneskene*. Stavanger (1974): Dreyer

Bang-Andersen, Arne: *Stavanger. Historien om Østre bydel*. Stavanger (1985): Dreyer

Berg, Rolf: *Militær motstand i Rogaland og Vestfold*. Oslo (1972): Universitetsforlaget

- Bergsgård, Unnleiv (red.) og Haaland, Anders: *En by tar form. Stavangers bebyggelse 1815 - 1940*. Stavanger (1999): Wigestrands samarbeid med Stavanger Arkitektforening
- Blom, Kari: *Norsk barndom gjennom 150 år. En innføring*. Bergen (2004): Fagbokforlaget
- Bore, Ragnhild R. (red.): *På liv og død. Helsestatistikk i 150 år*. Oslo (2007): Statistisk sentralbyrå
- Borghammer, Gottfred: *I et lite hus på øvre Blåsenborg. En stavangergutts memoarer fra barndommen og tenårene i tidsrommet 1909-26*. Stavanger (1989): Stavangerforlaget
- Brimnes, Niels: "Mikrohistorie". Fra *Den Jyske Historiker*. Bind nr. 85. Århus (1999): Aarhus Universitet
- Brooks, James F. og DeCorse, Christopher R.N.: *Small worlds. Method, meaning, and narrative in microhistory*. Santa Fe (2008): School for Advanced Research Press
- Bøe, Jan Bjarne: *Sverdet, skafottet og skalpellen. Trusler mot liv og helse*. Stavanger (2007): Hertervig
- Bøe, Jan Bjarne: *Bildene av fortiden. Historiedidaktikk og historiebevissthet*. Kristiansand (2002): Høyskoleforlaget
- Canada Agency: *Canada. 160 Acres frit Land til enhver Nybygger*. Christiania (ca. 1906)
- Danielsen, Rolf (red.): *Stavanger mellom sild og olje: Hermetikkbyen 1900-1940*. Bind I/II. Stavanger (1988): Dreyer
- Furre, Berge: *Norsk historie 1905-1940*. Oslo (1971): Det Norske Samlaget
- Fyhn, Anders B. og Dahl, Espen: *Mot tredje generasjons levekårsforskning. Livsløp, inntekt og levekår*. Oslo (2000): Forskningsstiftelsen Fafo
- Gjerde, Jan: "Fra krigens saga (4): Hansen-familiens krigsinnsats". Fra *Stavangeren nr. 4 2005*. Byhistorisk forening Stavanger
- Gjerde, Jan: *Ingeborgs tid. Ingeborg Marie Bækholt (1925-1998)*. Stavanger (2005): Rogaland forlag
- Götlind, Anna og Kåks, Helena: *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria*. Stockholm (2004): Natur och kultur
- Hamann, Th. F.: *Sangerfærden til Norge 1914*. Minneapolis (1915): Sangerforbundets forlag
- Holst, Per Asbjørn: *Patrioten - illegal avis i 1942*. Stavanger (1995): P.A. Holst
- Hovland, Elisabeth: "Intervju med Helge Hansen". Fra Eriksen, Stig m.fl.: *Stavangerhistorie på 1900-tallet: intervjuer med Einar Andreassen, Kjølve Egeland, Helge Hansen, Kurt Nordbø, Henry Rasmussen, Thor Rasmussen og Martin Tønnesen*. Stavanger (1988): Høgskolesenteret i Rogaland

- Hovland og Næss (red.): *Fra Vistehola til Ekofisk. Bind II. Rogaland gjennom tidene*. Stavanger (1987): Universitetsforlaget
- Imsen og Winge: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 - ca. 1800*. Oslo (1999): Cappelen Akademisk Forlag
- Jakhelln, Henning: *Oversikt over arbeidsretten*. Oslo (2007): N. W. Damm & Søn
- Johnsen, Bodil Wold: "Høyrestyring under økonomisk krise 1918-1945". Fra Næss, Hans E. (red.): *Partiet og politikken. Stavanger Høyre 1883-1983*. Stavanger (1983): Universitetsforlaget
- Johnsen, John G. og Roalkvam, Gunnar M.: *Storhaug bydelsleksikon*. Stavanger (2001): Mesi Forlag AS/ Storhaug historielag
- Johnsen, John G.: "Iddisane som kulturhistorisk minnebok og forskningsfelt". Fra *Stavanger Museums årbok, årg. 97*. Stavanger (1987): Stavanger museum
- Johnsen, John G.: "Kvinner i og på hermetikken" Fra *Stavangeren nr. 1 2006*. Byhistorisk forening Stavanger
- Johnsen, John G.: *Gatelangs i hermetikkbyen*. Bind 1-3. Stavanger (1996): Mesi
- Kaldal, Ingar: "Alltagsgesichte og mikrohistorie". Fra *Skriftserie fra Historisk institutt*. Bind nr. 2. Trondheim (1994): Universitetet i Trondheim
- Kaldal, Ingar: *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo (2002): Samlaget
- Karlsen, Jan og Skogheim, Dag: *Tæring. Historia om ein folkesjukdom*. Oslo (1990): Det Norske Samlaget
- Kjelland, Arnfinn: "Norsk lokalhistorie og "nyare" mikrohistorie. Fra Heimen, Nr. 3. Trondheim (2009): Landslaget for lokalhistorie
- Kjelstadli, Knut (red.): *Norsk innvandringshistorie*. Bind 2. Oslo (2003): Pax AS
- Kjelstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Oslo (1992): Universitetsforlaget
- Kjønstad, Asbjørn: *Innføring i trygderett*. Oslo (1997): Tano Aschehoug
- Lund, Bernh.: *Det hendte i Rogaland. Blad av heimefrontens saga*. Stavanger (1995): Stavanger Aftenblad
- Molaug, Svein: *Da jeg var barn – og verden var en ganske annen*. Oslo (1993): Andresen og Butchenschøn
- Mossige, Kåre: "Stavanger Støberi & Dok". Fra *Stavangeren nr. 3 1997*. Byhistorisk forening Stavanger

- Ottosen., Kristian: *Nordmenn i fangenskap 1940-1945. Alfabetisk register*. Oslo (2004): Universitetsforlaget
- Rogan, Bjarne (red.): *Norge anno 1900. Kulturhistoriske glimt fra et århundreskifte*. Oslo (1999): Pax
- Rudjord, Kåre og Høyland, Arnfinn: *Herad. Bygda mellom fjorder og fjell*. Farsund (1977): Farsund kommune
- Saxegaard, A. (red.): *Stavanger bys industrielle og tekniske utvikling*. Stavanger (1912): Dreyer
- Schanche, Gerd: *Stritt folk. Det illegale Sandnes 1940-1945*. Stavanger (1979): Dreyer Bok
- Sirevåg, Tønnes: *Kunnskap skal glede di sjel*. Oslo (1979): Aschehoug
- Sivertsen, Halvor: *Oppvekstkår i Stavanger mellom to verdenskriger*. Stavanger (1997): Verbum Grafiske
- Skadberg, Gunnar A.: *Fattig-Stavanger. En bok om Stavanger 1900-1940 skrevet for ungdom*. Stavanger (2005): Dreyer
- Skadberg, Karsten: *Stavanger - vår egen by 1125-1975*. Stavanger (1975): Aske Trykkeri
- Stabenfeldt, Nils: *Stavanger. Utsigt over byens historie og næringsliv*. Stavanger (1912): Dreyer
- Statistisk sentralbyrå: *Sosialstatistikkens historie i Norge gjennom 100 år (1850-1950). Norges offisielle statistikk. XI 113*. Oslo (1952): Aschehoug
- Stavanger Hermetikkmuseum: ”Informasjonsblad 2011”
- Stavanger kolonialkjøpmenns forening: *Stavanger kolonialkjøpmenns forening gjennom 50 år: 1901-1951*. Stavanger (1950): Dreyer
- Stavanger kommune: *Kommuneplan for kulturminner 2010-2025*. Stavanger (2010): Centrum trykkeri
- Stavanger kommune: *Levekår i Stavanger (2010). Geografisk fordeling. Rapport nr. 4*.
- Stenseth, Bodil: *Nr. 13 - en vestkantfortelling*. Oslo (2010): Aschehoug
- Storhaug, Hans: ”Arbeidsløsheten i Stavanger. Omfang, årsaker og botemidler.” Hovedoppgave i historie. (1981): Universitetet i Bergen
- Storhaug, Hans: *Hotell i særklasse. Victoria Hotel Stavanger 1900-2000*. Stavanger (2000): Victoria Hotel
- Storhaug, Hans: *Samfunnsbyggerne: tre generasjoner Berentsen i Stavanger*. Stavanger (1997): Berentsens legater i samarbeid med Stavanger museum
- Thuesen, Nils Petter: *Norges historie i årstall*. Oslo (1997): Orion Forlag

Titlestad, Torgrim (red.): *I den galna tiå. Fattigdom, forsorg og politisk strid i Stavanger 1900-1940*. Stavanger (1987): Varmen Forlag

Tveteraas, R. (red.): *Stavanger 1814-1914*. Stavanger (1914): Dreyer

Vetlesen, Vesla: "Året 1942 og etterpå". Fra *Årbok 2004*. Arbeidernes Historielag i Rogaland.

Vetlesen, Vesla: *Kommunist og sabotør. Helge Hansens krig*. Oslo (2008): Aschehoug

Viksveen, Svein: *Den hemmelige krigen i Rogaland. XU-agent Harald Sem forteller*. Stavanger (1985): Stavanger Aftenblad

Viksveen, Svein (red.): *Rogaland i krig*. Stavanger (1986): Stavanger Aftenblad

Viland, Liv Toril: "Intervju med Helge Hansen". Fra Eriksen, Stig m.fl.: *Stavangerhistorie på 1900-tallet: intervjuer med Einar Andreassen, Kjølve Egeland, Helge Hansen, Kurt Nordbø, Henry Rasmussen, Thor Rasmussen og Martin Tønnesen*. Stavanger (1988): Høgskolesenteret i Rogaland

Wyller, Trygve og Stahl, Knut: *Stavangers historie under okkupasjonen 1940-1945*. Bind 1-3. Stavanger (1959-64): Stabenfeldt

Øgræid, Halvor S.: *Stavanger. Bilder fra en svunnen tid*. Stavanger (1973): Dreyer